

121
4

“अथ मम्मटप्रणीतकाव्यप्रकाशः ॥”

Alha Mammata praniit Kavya Prakash.

१२५/५
 श्रीगणेशाय नमः ॥ जे असे विष्णुविधाताय समुच्चिते देवतां गंधर्वसुराप्रशति नियतिकृता
 नियमरहितां लोके कर्मयोगमनन्यपरंतो नवरसरचिरानिर्मितिमादधती भारती केवर्जयति १
 नियतिशक्त्या नियमरूपा सुखदुःखमोहस्वभावापरमारावा युपादानकर्मदिसहकारिकार
 णपरतंत्रावदुसा नचसाहचैवतैर्वृक्षणे निर्मितिनिर्माणं एतद्विलक्षणं तु कविवानिमिति
 रते एव जयति जयस्येन नमस्काराक्षिप्यते इति तां प्रयुस्मि प्रणत इति लेभ्यते इहाभिधे
 यंसप्रयोजनमाह काव्ययशसेऽर्थकृते व्यवहारविदेशिवैतिरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये का
 तासंमिततयोपदेशयुजे २ कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादेः धावकादीनामिव
 धने राजादिगतोचितोचारपरिज्ञानं आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं ४
 सकलप्रयोजनमौलिभूतं समन्तरमेवरसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेधांतरमानंदं
 प्रभुसंमितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्संमितार्थतात्पर्यवत्पुराणतिहासादिभ्यश्च
 शब्दार्थयोगुणभावेन रसोग्जतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानि
 पुण कविकर्मतत्कांते वसरसतापादनेनाभिमुखी कृत्यसुरामादिवद्वर्तितव्यं नतुरावणदिव

का० प्र०

२

कारः रसस्य हि प्राधान्यान्नालंकारता तदेकदानक्रमेण ह इदमुत्तममतिशयिनिव्यंगे वा
व्यातध्वनिर्वृत्तैः कथितः इदमिति काव्यं बुधैर्वैयाकरैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यंग्यं जक
स्पशद्वयध्वनिरिति व्यवहारः कृतः ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यः भावितवाच्यव्यंग्य
व्यंजनेषु मस्य शब्दार्थयुगलस्य यथा निशेष व्युत्पद्यमाने स्तन तटनिर्मलदरागोधरोने
त्रदूरमने जने पुलकिता तन्वीतवेयंतनुः मिथ्यावादिनिदूतिवांधवजनस्याज्ञातपीडाग
मेकैः स्नातुमितो गतासिन पुनस्तस्माधमस्याति के ५ अत्र तदंशिकमेव रंतुं गतासीत्
ति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते अत्रादशिगुणीभूतव्यंग्यं स्नातुं गतासीत् एतेन विधिः
नानस्नातुं गतासीति निषेधप्रतीतिः पुनरिति निषेधेन तदंशिकं रंतुमेव गतासीति विधिप्र
तीतिस्तु मध्यमे अत्रादशिवाच्यादनतिशयिनि यथा गामतरुणं तरुणाः नववंजुलमं
जरीसनायकरं पश्यंताः भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखध्याया ६ अत्र वंजुललता गृहे दत्त
संकेतानां गतेति व्यंग्यं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यं सैव नमत्कारकारिणात् शब्दचित्रं वा
व्यचित्रं मव्यंग्यत्वं वरं स्मृतं चित्रमिति गुणालंकारयुक्तं अव्यंग्यमिति स्फुटप्रतीयमानं

उक्तं १

मे ६

२

रिसुपदेशं यथायोग्यं कवेः सुहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयं अस्म्यकारणमाह शक्ति
निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिष्याभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ३ शक्तिः
कवित्वबीजभूतः संस्कारविशेषः यो विना काव्येन प्रसरेत् प्रसृतं योपहसनीयं स्यात् लोकस्य
स्थावरजंगमात्मकस्य लोकवृत्तस्य वा शास्त्राणां छंदो व्याकरणाभिधानकोशकलाचतुर्व
र्गगजतुरास्वकुदिलक्षणग्रंथानां काव्यानां च महकविसंबन्धिनो आदिग्रहणादिति
हासादीनां च विमर्शनात् व्युत्पत्तिः काव्यं कर्तुं विचारयितुं ये जानेति तदुपदेशेन करणे
योजने च यो नः पुण्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिता न तु व्यस्ताः तस्य काव्यस्य उद्भवे निर्माणे
समुल्लासचहेतुर्न तु हेतवः एवमस्य कारणमुत्कास्वरूपमाह तददोषैश्चादृष्टैः समुणा
वनलंकृतीति पुनः कापि गुणदोषालंकारावस्थेते कावीप्सेनेनेतदाह यत्सर्वत्र सालंका
रौ च यितुं सुष्ठु लंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः यथा यः कौमारहरः स एव हिवरस्ता एव नै
त्रक्षपासोऽयान्मीलितमालती सुरभयः प्रोठाः कंदवानिलाः सायैवास्मितयापि तत्र सुरत
व्यापारलीलाविधौ रेवारीधसिवतसी तरुतले चेतः समुल्लेखेन अत्र स्फुटो न कश्चिदलं

सोहंतीसहिसुहंखलेखलेदूमिआसिमज्जकए सम्मावणेहकरणिज्जसरिसंदावविरइअंतुम
 ए अत्रममप्रियंरमयंया ह्याशत्रुलेमान्वरितमितिलक्ष्यं तेनचकामुकविषयंरापराधलप्रकाश
 नेव्यं व्यंग्यस्ययथा उअणिअलणिपेदासिसिणिपतमिरेहइवलाम्मा लामलमर
 गअभाअणपरिठियाशखशुतिअ अत्रनिव्यंदैलेनविष्वस्तंतेनचजनरहितं अतःसं
 केतस्थानमेतदितिकयापिकंचित्सुच्यते अथावमिष्यावदसिनवमवगतोभूरितिव्यज्यते
 वाचकादीनांक्रमेणस्वरूपमाह सांक्षात्संकेतितंयोर्यप्रभिधत्तेसवाचकं इहागृहीतसंकेत
 स्पशद्वादर्शविशेषप्रतिपत्तेरभावात्संकेतसहायएवअर्थविशेषप्रतिपादयतिइतियस्यय
 त्राव्यवधानेनसंकेतो गृहीतोततस्पवाचकः संकेतितश्चातुर्भदोजायादिर्जातिरेववा यद्यप्य
 र्थक्रियाकरितयाप्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यताव्यक्तिरेव तथाप्यानेहा व्यतिअतत्रसंकेतःकर्तुंन
 युज्यतेइति गोःशुक्लश्चलतीत्यादीनांशब्दानांविषयविभागोनप्राप्नोति इतिचतदुपधा
 वेवसंकेतः उपाधिस्तुवस्तुधर्मोवक्तव्यदृष्ट्यासंनिवेशितश्च वस्तुधर्मोविद्विविधः सि
 ध्यसाध्यश्च सिद्धाविपक्षार्थस्यप्राणप्रदोविशेषाधानहेतुश्च अद्योजाति उक्तंहिवाक्यप्रदीपे

गोःस्वरूपेणनगोर्नोप्यगोःगोत्वाभिसंबंधात्तुगौरिति द्वितीयो गुणःशुक्लदीनादिलब्धसत्तापेवस्तु
 विशेष्यते साध्यःपूर्वापरीभूतावयवक्रियारूपः दित्यादिशब्दानामेवबुद्धिनिर्गोहंसेहतक्रमं
 स्वरूपंवक्तायादृष्ट्यादित्यादिष्वर्थेपूपाधिलेनसंनिवेश्यतइतिसंज्ञायदृष्टस्यावेइति गोः
 शुक्लश्चलतिदित्यादौचतुर्धर्मीयोशब्दानांप्रवृत्तिरितिमहाभाष्यकारः परमाएवादीनां
 तुगुणमध्येपाठात्परिभाषिकंगुणत्वंगुणक्रियायदृष्ट्यौशब्दानांवस्तुतएकरूपणमव्याप्य
 यभेदोअवइवलक्ष्यते यथैकस्यमुखस्यखड्गमुकुरतेत्वाद्यालेवनभेदो हिमपयःशंखा
 द्याअथैवपरिभाषितोभिन्नेषुशुक्लादिषुयदृशनशुक्लःशुक्लइत्यादिरभिन्नाभिधान
 प्रसयोत्यतिःततशुक्लत्वादिसामान्यं गुणतुल्यपाकदिखेवमेवपादितं बालवृद्धिरुद्ध
 शुकाद्युदीरितेयुदित्यादिशब्देवचप्रतिष्ठाएंभियमोनेषुदित्यादिष्वर्थेषुवाडित्यादित्वमस्ती
 तिसर्वेषांशब्दानांजातिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये तद्वानप्योहोवाशब्दार्थःकैश्चिदुक्तइतिअथ
 गौरवैभयातप्रकृतानुपयोगाअनदर्शितः समुख्यार्थस्तत्रमुख्योव्यापारोस्याभिधीयते र
 सइतिसाक्षात्संकेतितः अस्पृष्टिशब्दस्य मुख्यार्थवाच्यतद्योगेनरुद्धोऽप्यप्रयोजनोत् अर्थोर्लक्ष्य
 तेयत्सालक्षणांरोपिताक्रिया ९ कर्मलिकुशलइत्यादौदर्भकुशलोग्रहणव्ययोगात् गंगाभांवा

षड्यादौ च गंगादीनां घोषाधिकरणत्वात्संभवात् मुख्यार्थस्यार्थविवेकत्वाद्दोषादीनामीत्येव संवा
धेरुचितः प्रसिद्धे तथा गंगा तटे घोष इत्यादेः प्रयोगाद्येवां तथा न प्रतिपत्तिः तेषां यत्नत्वाद्दोष
नां धर्मानां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनान्नान्यार्थो मुख्येनामुख्ये लक्ष्यते यत्संवाधोपितः श
ब्दव्यापारः सांतरार्थनिर्देशो लक्षणः स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थस्य समर्पणं उपादानं लक्षणं चेत्
काशुद्धेव साक्षिणा कृताः प्रविशंति यद्यप्यः प्रविशंति इत्यादौ कुं तादिभिरात्मप्रवेशसिध्ययं
संयोजिनः पुरुषाः आक्षिप्यंते त उपादानेनेयं लक्षणं गौरवमुच्यते इत्यादौ श्रुतिचोदिता मनुवर्ध
ने कथं मे स्यादिति जाया व्यतिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते विशेष्यनातिधारा इति तद्दीर्घा
क्तिर्विशेषण इति न्यायोदित्युपादानं लक्षणं सो न तु नोदाहर्तव्यं न ह्यत्र प्रयोजनमस्ति न
वारुणिरियं व्यत्याविनाभाषित्वा तु जाया व्यतिराक्षिप्यते यथा क्रियतामिह अकर्ता कुर्वितु
त्रकर्म प्रविशति मिमिमादौ गृहं भक्ष्ययादि च पीनो देवदत्तादिवानभुंक्ते इत्यत्र नरात्रिभोजने
लक्ष्यते श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वीतस्य विषयत्वात् गंगायां घोष इत्यत्र तदस्य घोषादिकरणत्वा
सिद्धये गंगाशब्दः स्वार्थमर्पयतीत्येवमादौ लक्षणं नैकालक्षणं उभयरूपाभेयं शुद्धा उपन्या
रेण मिश्रितत्वात् अनयोर्भेदयो लक्ष्यस्य लक्षकनभेदरूपं तादृश्यं तदादीनां गंगादिशर

उ. २

धि

४

वाच्यविशेषः ३

वाग्यार्थरहितं श्रवणं प्रथमं यथा स्वच्छंदो ह्यलदधकधकुहुरच्छातेतरां वुष्टामूर्ध्वेन
मोहमहर्षिहर्षविहितुस्तानाहिकारहायवः भिद्यदुघदुदारददुरदरीदीर्घादिरिद्रुमद्रो
होद्रकमहर्षिमेदुरमदामंदकिनीमंदतां ७ मित्राणामानंददातिपरेषां मानं ददाति नाश
यतीति मानदः हयग्रीवासुरस्तं विनिर्गतं मानदमात्ममंदिरा प्रवसुपश्रुत्य दध्यापियं
ससंभ्रमे द्रुतपोतिता गीतानिमीलितानि वभियामरावती ८ ॥ इति काव्यप्रकाशे का
व्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूपविशेषः निर्णयोक्तमप्रथमोक्तं सः ॥ १ ॥ क्रमेण शब्दार्थयो
स्वरूपमाह ॥ स्याद्वाच्यकोलाहलिकः शब्दोऽत्र व्यंजकस्त्रिधा श्रुतेति काव्ये एवालक्षणं स्वरूपं व
क्ष्यते वाच्योऽयस्तदर्थः स्यः वाच्यलक्ष्यव्यंगः तात्पर्यार्थोपिकेषु चित् ६ आकांक्षासंनिधियोग्य
तावशाद्वाच्यमात्रं स्वरूपाणं पदार्थानां परस्परसमन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोपि वाच्यार्थः
समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतं वाच्य एव वाच्यार्थ इति लब्धेतामिधानवादिनः सर्वेषां प्रा
यशोऽर्थानां व्यंजकत्वमपीष्यते तत्र वाच्यस्य यथा माएद्येरावप्ररणं प्रज्जहुं एतितिसाहित्यं तु म
ए ताभेन किं करणि ज्ञां एमेप्रणवासरोठादे प्रश्नं त्रस्यैरविहर्षिनीति व्यजते लक्ष्यस्य यथा २

दि. ३५५

५५. ३

२

असंबंधमात्रेन तु तां तरीयकत्वं तत्वेहि मन्वाकोशं तीयादौ लक्षणान् न स्यात् अविनाभावेने
 क्षेपे मेव सिद्धे लक्षणानां नोपयोग इत्युक्ते आयुश्च कृते आयुरेवेदमियादौ सादृश्यदन्त्य
 कार्यकारणभावादिसंबंधांतरं एवमाह तु कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वकसारेपाध्यव
 साने अत्र गौणभेदयोर्भेदेयिता दूष्य प्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजने शुद्धमे
 दयोऽन्ये वैलक्षण्ये नाप्यभिचारेण चाप्यर्थकार्यकारिण्यादिके चित्तादृश्यादुपचारः य
 थं दृष्ट्या स्थूला देहं क्वचित्तु स्पस्याभिभावात् यथा राजकीयः पुरुषो राजा क्वचिद्व
 यवावयविभाभावात् अग्रे हस्त इत्यत्रागमात्रेण वाये हस्तः क्वचित्तात्काम्यात् यथा
 अतस्तत्सा लक्षणे तन्वक्षिधा आद्यभेदाभ्यां सह सान्नेय्येन रहितोरुसहितोऽसहिता तु प्र
 योजने प्रयोजने हि व्यंजनव्यापारगम्यते मेव तत्र गूढमगूढत्वं च तत्रैति व्यंग्यं गूढं यथा
 मुखे विकसितस्मिते वशितवक्त्रिमे प्रक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्थामिति उ
 रोमुकलितेस्तनं जघनमेसवच्छादुरं वते दुवदना तनोतरुणिमो दुमोदते अगूढं यथा
 श्रीपरिचयाज्जगदपि भवंसुभिज्ञा विदग्धं चरितानां उपदिशतिकामिनीनां यौवनमदएव

ललितानि २ अत्रोपदिशतीति तदेवाकथिता त्रिधा १३ अत्र व्यंग्या गुणगुणव्यंग्या च
 तद्गुणलक्षिकः शब्द इति संबध्यते तद्गुणस्तदाश्रयः तत्र व्यंग्यापरो व्यंजनात्मकः कुतश्च
 ह यस्य प्रतीतिमाधा तु लक्षणसमुपास्यते १४ फलेशब्देकगम्येऽत्र व्यंजनापरक्रिया
 प्रयोजनप्रतिषिद्धादिविषया यत्रैव लक्षणशब्दप्रयोगस्तत्र नान्यस्तत्प्रतिपत्तिरपि तु तस्मादे
 व शब्दात् नात्र व्यंजनादहेतुव्यापारः तथाहि नाभिधा समयाभावात् गंगाया घोष
 इत्यादौ येषां वनादयो धर्मास्तदादौ प्रतीयेते न तत्र गंगादिशब्दा संकेतिताः दूष्याभावान्न
 लक्षणा १५ मुख्यभावाच्च लक्षणं १६ मुख्यार्थवाधादिवयं हेतुः तत्रान्य लक्ष्यं
 न मुख्यं नाप्यत्र वाधो योगः फलेन नो न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः खलु कृतिः १६ यथा गंगा
 शब्दो तसि सबाध इति तठं लक्ष्ययति तद्धृदि तठं पिसबाधस्य तदा प्रयोजनं लक्ष्ये त
 नैतठं मुख्यार्थो नाप्यत्र वाधो न च गंगा शब्दार्थस्य तदस्य पावनत्वा लक्षणार्थः संबधः नापि प्र
 योजने लक्ष्ये किं नित्प्रयोजनं नापि गंगा शब्दस्तदमिव प्रयोजने प्रतिपादयितुं मसमर्थः ए
 वमपि प्रनवस्थास्यायामूलक्ष्यकारिणी एवमपीति प्रयोजने नैल्लक्ष्यते तत्प्रयोजनान्तरं

एतदपि प्रयोजनोत्तरेणेति प्रकृता प्रतीतिरुद्वेगवस्था भवेत् ननु पावनत्वादि धर्मयुक्तमेव तदं
 लक्ष्यते जगत्तास्ते चोष इत्युक्तो धिकस्यार्थस्य प्रतिपत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टलक्षणं
 तत्किं च त्रनेनेत्याह प्रयोजनेन सहितं लक्षणं न युज्यते १७ कुत इत्याह ज्ञानस्य विषय
 यो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतं प्रसङ्गादेर्हि नीलादिविषयः फले तु प्रकटता संवित्तिर्वा वि
 शिष्टलक्षणं नैव व्याख्यातं विशेषाः स्युस्तु लक्षिते १८ तदा दौ विशेषायावन्न दयः तेन
 अभिधाता त्वर्थलक्षणं भाग्यव्यापरांतरेण गम्याः तत्र व्यजनध्वननादिशब्दव्ययमव
 श्यमेवित्तव्यं एवं लक्षणं मूलव्यं जकतमुक्तं अभिधामूलं ह्यहं अनेकशैर्धर्मस्य शब्दस्य
 वाचकत्वेनियेति संयोगाद्यैर्वा व्याख्यातं कृत्य पतिरंजनं १५ संयोगे विप्रयोगश्च सा
 हचर्यं विशेषिता अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्य व्यस्य संनिधिः सामर्थ्यमोचितीदेशः का
 लोच्यति स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इत्युक्तदिशा सशस्त्रक्रोहरिं
 स्वयंक्रोहरिं रिक्तं च रामलक्ष्मणवित्तिदाशरथौ रामार्जुनगतिस्तयो रिति भार्गवका
 तवीर्ययोः स्थानुभजवच्छिद इति हेर सर्वजानाति इति युष्मदर्थं कुपितो मकरध्वज इति कामे

६ प्रतिपादनेन तत्प्रतिपत्तौ हि प्रतिपिद्यादयि विषयप्रयोजनसंप्रत्ययः गंगासंबंधमात्रप्रतिप
 तौ तु गंगाते चोष इति मुख्यशब्दमभिधाना लक्षणं याः को भेदः सारोपान्या तु यत्रोक्तो विषयि
 विषयस्तथा आरोप्यमाण आरोपविषयश्च यत्र नापत्तुं भेदो समानाधिकरणेन निर्दिश्यते सा
 लक्षणसारोपा विषयतः कृते न्यस्मिन् सास्योत्साध्यावसानोका ११ विषयिण्यग
 आरोप्यमाणेन अतः कृते निगीर्ण न्यस्मिन् आरोपविषये सति सासाध्यवसाना भेदा
 विमोचसादृश्योत्संबंधांतरस्तथा गौरीशुद्धौ च विज्ञेयौ इमावरोपाध्यवसानरूपौ
 सादृश्ये हेतुभूतौ गौरीहिक इत्यत्र गौरयमित्यत्र च अत्र च स्यात्तद्विज्ञेयगुणजा उपर
 मोद्यादयो लक्ष्यमाण प्रविशे शब्दस्य परार्थमभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तमुपयातीति केचि
 त् स्यात्सहचारिगुणभेदेन परार्थगतगुण एव लक्ष्यते न तु परार्थो व्यभिधीयत इ
 यत्न्य साधारणगुणश्च भेदेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरे उक्तं न्यत्र अभिधेयावि
 नोभूतप्रतीतिलक्षणेन लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्देति या तु गौरीतेति अविनाभावो

गतेः परवारण्यदानां बुसेकसुभगः सततं करो भूत् तद्युक्तो व्यंजकः ६ तद्युक्तो व्यंजनयु
 तः यत्सोपार्थितर्युक्तया अर्थोपिव्यंजकस्तत्र सहकारितया मतः २० तथेति व्यंजकः ॥
 इति काव्यप्रकाशे शब्दनिर्णयो नाम द्वितीय उल्लासः ॥ १० ॥ अर्थोपि ता पुरातेषां अर्थ
 व्यंजकतो व्यते ॥ कीदृशी सा ॥ वक्तुं बोधव्यं काकुना वाक्यवाच्यान्यसे निधेः २१ प्रस्तावदेश
 कालोदयैः शिष्टात्प्रतिज्ञां चैवं योर्धस्यान्यायधी हेतुर्वापारो वक्तिरेवसा २२ बोधव्यः
 प्रतिपाद्यः काकुध्वनेर्विकारः प्रस्तावप्रकरणम् अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यंग्यात्मनः क्रमेण दाहरन
 एन नि अइपि दुलं जलकुंभं यो तू ए समागद हि सहितुरिय समसयसलिल एणि सा सणि सहा
 विश्रमा मिखणं अत्र यो रत गोपने गम्यते उस्मिंदो घले चिंता अल सत एं सणि सुसियं महमं
 दभा इ एके रं सहितु ह वि अहं परिह वइ अत्र दूयास्तत्कामुके पभोगो व्यज्यते तथा भूतां ददु
 नपसद सिपां चाल तनयां वने व्याधैः सु निरमुषितं वल्कलधरैः विराट्स्या चासंस्थितमनुजि
 तारं भनिह तं गुरुः खंदं सिन्धे मयि भजति नायापि कुरुषु अत्र मयि न योग्यः खंदः कुरुषु तु योग्य
 इति काका प्रकाश्यते नयवाच्यसिध्यंगमत्र का कुरिति गुणी भूतव्यंग्यतेशक्यं प्रथमोत्रेण पिका

५.३

कोविश्रांतेः तदयामहं उदलनिमतां दिष्टुं न ए सि अन्ततो इति हं सवे अ अहं ते अक उल्लास
 दिष्टी अत्र मत्सखी कपोल प्रतिप्रतिविंता पश्य तसे दष्टिरन्ये वा भूद्य लिताया तु तस्यामन्येव
 जाते यहा अछन्त कामुक हं ते इति व्यज्यते उद्देशो यं सरसकदलि श्रेणि शोभाति शायी कुजो ल
 षं कुरितरमणी विभ्रमो न मेदायाः किं नैतस्मिन् सुरत सुहृदस्तन्विते वांति वा द्वाता येषामग्रेस
 रति कलिता कां उकोपो मनोभूः अत्र रतायं प्रविशेति व्यंग्यं एोल्ले इ अस्मिन् अतामं चैर नर
 मिमल पल्लमि खणमेते जइसे म् एहो ए वर हो ई वीशमो अत्र संध्या संकेतकाल इति तटस्थं
 प्रतिकया चि यो मेते सुवइ समागम स्मदितु हपि ई अजय हर मेते ए इमे अकिति ति दृसिता स
 हि सज्ज सुकरणीज्ज अत्रोपपत्तिं प्रयमिसर्तुं प्रस्थितान युक्तमिति निवार्यते अन्यत्र यं कुसुमा
 वनायं कुरुध्यमत्रास्मि कारोमिसख्यः नाहं विदूरं भ्रमितुं समर्थाः प्रसीद तापं रचितं जलिर्वः
 अवि विहो यं देश इति प्रष्टुन्न कामुक स्वया विसर्ज्य इया श्वेस्तां प्रतिकया चि न्निवेद्यते गुरु
 यण परवसपिय किं भणामि तु ह मे दभा इ ए अहं अजय पा सं व अ सि व असा अजे च मुण सिक
 रणिज्ज अत्राचमधु समये यद्विजसि तदहं ता वन्त जीवा मितवतु न जाता भिगति मिति व्यज्यते

स

च

आदिमहणादौ यथा ह्योपांतनिरेतरेषु मयितया सौंदर्यसपत्न्या प्रोक्ता स्योरयुगं परस्पर
 रसमायुक्तं समासादितं आनीते पुरुषतः शिरोशुकमधःक्षिप्ते चले लोचने वाचस्तत्रातिवारितं
 प्रसरणं संकोचितं दालंते आत्रयेष्टया प्रध्वनकांतविषय आकृतविशेषो ध्वन्यते निरा
 कांक्षप्रतिपत्तयं प्राप्तावसरतया पुनः पुनरुदाह्रियते वक्रादीनां मिथः संयोगादिकादिभेदे वा
 कृत्वोद्धव्यैः किञ्चन तममसंख्यमयमेव्यतेति योगे यथा अता एव ध्वनिमज्जु इत्येव अहंदि
 यसं अं पुले पसुमापहि पवति मधि । असिजा इमहणु मज्जिहि सि अत्र वत्तु बोद्धव्यवैशिष्ट्या
 तममशय्यायामेव यतेति व्यंग्यं अनेन क्रमेण लक्ष्यं व्यंग्यं व्यंजकं लमुदाहार्यं ३३ शब्द
 प्रमाणवेधोर्ध्वं व्यंजनं त्वर्थं तरं यतः अर्थस्य व्यंजकत्वे तद्दृष्टस्य सुहृकारिता ३३ नहि
 प्रमाणं तरवेद्योर्थः ॥ इति काव्यप्रकाशेऽर्थनिर्णयो नाम तृतीय उल्लेखः ॥ ॥ ॥
 यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णयितुं दोषगुणलंकाराणां स्वरूपमभिधानीयं तथापि धर्मिणी प्रदर्शिते धर्मा
 णां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदात् अविबक्षितवाच्येयस्तत्रावाच्यं भवेत्तत्त्वतः
 अर्थतिरेसकमितमसंतेवातिरस्कृते ॐ लक्षणमूलगूढरूपव्यंग्यप्राधान्ये सप्तविवक्षिते

५३३

५४५

द्वस्त्रविपुशरातेरिति शब्दौ मधुना मतः को किल इति वसंते यातुवोदयितामुखमिति संमुखे
 भासवपरमेश्वर इति राजधानी रूपोद्देशाद्वा जनि चित्रभानुर्विभातीति दिनेरात्रौ वक्रौ मित्रौ
 भातीति सुहृदि मित्रो भातीति रवौ इन्द्रस्य वज्रेण भिन्नारम्भः तत्र इन्द्रशत्रुवधस्येति सं
 त्रः इन्द्रस्य शतयिता आश्रितः तत्र इन्द्रमित्रत्वेन ज्ञाते इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्पुरुषसमासादौ
 दाते प्रयोक्तव्य इन्द्रशत्रुस्येति बहुव्रीहि समासादाद्युदात्तत्वे अहिजाप्रयुक्तं इत्यर्थं
 राभिधानाद्विद्वद्वशतयितासेपन्तः मंत्रोहीनः स्वरतो वल्लो वा मिथ्या प्रयुनतमर्थमाहु
 सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुस्वरतो पराधात् इन्द्रशत्रुरियादौ वेद एव न काव्य
 वाहुल्येन स्वरो विशेषप्रतीतिकृत आदिमहणात् एदहमेतत्फलिया एदहमेतहि अहि
 न्नतेहि एदहमेतावत्या एदहमेतेहि दियेहि इत्यादावभिनयद्वयः इत्यसंयोगादिभिर
 यतिराभिधाय कवेनिवारितेयने कार्यस्य शब्दस्य यत्किञ्चिद्व्यतिरेकतत्र नाभिधानिय
 ना तस्यानलक्षणा मुख्यार्थवाधाद्यभावा दधितु विशिष्टमंजनं व्यजने मेव व्यापारः यथा
 भूद्रात्मनो दुराधीरो हतनो विशालवंशो न्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य यस्या उपप्लव

ह करणान्यथकार्यालिसहकारिणियानि रसोदस्थायिनो लोके तास्मिन्नेत्याकाव्ययोः २७
 विभावानुभावानुभावकस्यते व्यभिचारिणः व्यक्तः सतैर्विभावयैः स्थायीभावो रसः स्मृतः २८
 उक्तं हि भरतेन विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगद्रसमिच्छतिरिति एतद्विरुद्धं विभावैर्लेल
 नोद्यानादिभिरालेव नो दीयन्कारणैः स्थायीरसादिकोभावो जनितः अनुभावैः कदाचिद्भुज
 होपुपुभ्यतमिष्कार्यैः प्रतीतियोग्यः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितः सन्मुख्य
 यादृशारामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसंधानान्नर्तकेपि प्रतीयमानो स इति भट्टलो लट् प्रभ
 तयः राम एवायमयमेव राम चेति नरो मोयमिति उत्तरकालिके बाधके रामोयमिति रामः स्य
 दानवायमिति रामो सदृशोयमिति च सम्यग्निष्ठा सादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणयन्त्रितु
 रगादिन्यायेन रामोयमिति प्रतिपद्यामाप्तेन च संयममंगेषु सुधारसद्यः सुपूरकपूरशाल
 किकदृशोः मनोस्थिर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचने गे चरंगता इति दैवादहमत्र
 तया च पलायते न च यावियुक्तं अवि रलविलोलजलदः कालः समुपगतः आया मियादि
 काव्यानुसंधानवलात् शिष्टाभ्यासविधूर्णितस्वकार्यप्रकटनेन च न च नैव प्रकाशितैः

कार्यकारणसहकारिभिरुक्तिमैरपि तथानभिमत्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगाद्
 म्यगमकभावरूपादनुमीयमानोपि वस्तुसंदर्भवलाद्रसनीयत्वे नान्यानुमीयमानविल
 क्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमनोरसादिभिरुक्तं त्रासन्नपिसमाजिकानां च व्योमा एण रस इति
 श्रीशंभुकः २ न च तादृश्ये न तात्पर्यगतेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते अपि
 तु काव्ये नायेनाभिधातो द्वितीयेन विभावादि साधारणीकरणत्वनभावकस्य व्यापारेण
 भाव्यमानः स्थायी स हो इव प्रकाशानंदमयसंविद्धिप्रकाशित सत्त्वेन भोगेन भुज्येत इति भट्ट
 नायकः ३ लोके प्रमदादिभिः कारणदिभिः स्थाय्य उपमानाभ्यासपाटववतां काव्ये नाये
 च तैरेव कारणदिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्तादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहा
 र्यैर्ममैतेश्चोरेवोतैतदस्यैवेतनममैतेन शत्रोरेतेन तदस्यैवेत इति संबंधिविशेष
 स्थिकारपरिहारनियमानसंबंधनात्साधारणेयनप्रतीतेरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासना
 त्मतया तस्थितः स्थायीरसादिके नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोपि साधारणे वायवलात्तत्का
 लविगलितप्रतिनियतप्रमातृतावशो निमित्तवैद्यांतरसंपर्कशून्याऽप्यभिहितभावेन प्र

मात्रासकेलसहृदयसंवादभाजासाधारण्येनस्याकारश्चाभिलोपिगोचरीकृतश्चर्यमाण
 तैकप्राणोविभावादिजीवितावधिः पानकरसंन्यायेनचर्यमाणः पुरवपरिस्फुरन्द्दय
 मिवप्रविशन्सर्वाणिगणम्वालिगन्मन्त्रतत्सर्वमिवतिरोदधत्ब्रह्मानेदास्यादमिवानुभा
 वयन्लौकिकचमत्कारकरीश्रंगादिकोरसः ४ सचनकायोविभावादिविनाशेपिते
 संभवप्रसंगात्तापिज्ञायाः सिद्धस्यतस्याभावादयितुविभावादिकिमिर्जितश्चर्यमाण
 कारकज्ञापकाभ्यामन्यतश्चेत्तद्वदमिमितिचेत् नकचिद्वदमितिचर्यलौकिकहसि
 ऊर्ध्वपणमेतन्तदूषणं चर्यणमितिख्यातस्यनिष्पत्तिरुपचरितेचिकार्योप्युच्यते
 लौकिकप्रसङ्गादिप्रमाणतादृश्यावबोधशालिमितियोगिज्ञानवेद्यसंस्पर्शरहित
 स्यात्तमात्रपर्यवसितपरमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्यसंवेदनगोच
 रइतिप्रसङ्गोप्यविधीयतां तज्ज्ञातृकचननिर्विकल्पकविभावादिपरामर्शनप्रधा
 नतात्तापिसविकल्पः चर्यमाणस्यालौकिकामंदमयस्यतस्यस्वसंवेदनसिद्ध
 तात् "उभयाभावरूपस्यचोभयाहैतकलमपिपूर्ववल्लोकोत्तरतामवगमयति नत्

उ. ४

१०

वाच्यं यत्रच्यनौसध्वनाधिगनुवादात्तद्वनिरितिज्ञेयः अत्रवाच्यंकेचिदनुपयुज्यमाण
 नत्वादर्शितरेष्वपरिणमिते ॥ यथा ॥ ह्यमस्मिन्मिदुवांसमुदायोअतिष्ठ आसीयमति
 मादययुक्तमवविधेहितत् अत्रवचनतादुपदेशादिरूपतयापरिणमितिचैचिसुनरनु
 ययुज्यमाणत्वादसंततिरसूतं यथा उपकृतेवहुनामकिमुच्यतेसुजनताप्रथिमात्र
 वतापरं विदुधदीदेशमेवसदासखेसुखितमाश्रितः शरदंशत एतदपकारांविप
 रीतलक्षणाकश्चिद्वक्ति विवक्षितंनान्यपरंवाच्यंयत्रापरसुसः अत्यपरव्यंगनिष्ट ए
 वयकोप्यलक्षकमव्यंग्योप्यव्यंग्यक्रमपरः २५ आलक्ष्येति नखलुविभावानुभाव
 व्यतिचारएवरसः अपितुरसस्तेरियस्तिकमःसतुनलक्ष्यते रद्दं तत्रचरसभावतदाभा
 सभावशंश्यादिरक्रमः भिन्नोरसाद्यलंकारादलंकार्यतयास्थितः रद्दं आदिगृहणत्
 भावोदयभावसंक्षेपिभावशवलत्वानि प्रधानतयायत्रस्थितोरसादिस्तत्रालंकार्यः य
 योदाहरिष्यते यत्रतुप्रधानेवाक्यार्थगभूतोरसादिस्तत्रगुणभूतव्यंगेरसवत्प्रयऊर्ज
 श्वेसमाहितोदयोलेकारास्तेचगुणीभूतव्यंग्यमिधानेउदाहरिष्यते तत्ररसस्वरूपमा

॥ का० प्र० ॥

॥ ११ ॥

स्मृताः ॥ २२ ॥ तत्र मंगरस्मिन् द्वौ भेदौ संयोगो विप्रलम्भश्चेति ॥ तत्राद्यः परस्परवलोकात्
लिंगन्युवनाद्यनेतमदत्तात् ॥ अपरिचेद्यइहैक एव गण्यते ॥ यथा ॥ शून्यं वा सगृहं वि
लोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छ्रुत्ते निद्राया ज्ञेयं मुपागतस्य सुचिरं निर्विण्णं पशुमुखं ॥
विश्रब्धं परिच्युज्य जातपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बालादि
रंचुविता ॥ तथा ॥ हे मुग्धा क्षिप्रं नैव केचुलिकया धत्से मत्तो हारिणीं लक्ष्मीं मिस्रिभिधा
यिनिप्रियतमे तद्विरिका संस्पर्शे ॥ शय्यापां त निविष्ट सस्मितमुखी नेत्रोत्सवा नदिता
निर्यातशानकैरलीक वचनोपन्यासमालीजनः ॥ अपर स्त्वमिलाषविरहेष्या प्रवासशप
हेतुक इति पंचविधः ॥ क्रमेणोदाहरणानि ॥ प्रेमाद्रुप्रयुक्तस्पर्शः परिचया दुःखं गेहोदयास्ता
स्तामुग्धदृशो निसर्गमधुराश्रमेष्टा भवेयुर्मयि यास्वतच्छरणस्य बाह्वक्षरणा व्यापारोधीह
णादाशंसापरिकल्पिता स्वयिभवस्यानेदसां द्रव्यतयः ॥ अन्यत्र च जतीति काखलुकया नाथर
स्य तादृक् सुहृदो मानेच्छति नागतं ससहसा कोयं विधेः प्रक्रमः इत्युत्पत्तरकल्पना कवति
तस्मात्तानि शंता तरेवालावृतविवर्तनव्यतिकरानाप्नोति निद्रां निशि ॥ २० ॥ एषा विरहोत्प्रेरिता

॥ ११ ॥

सापसुः प्रथमापराधसमये सस्योपदेशं विना नो जानाति सविभ्रमांगवलना वक्रोक्तिसंस्मृ
ने ॥ स्वधैर्यधुकपोलमूलगलितैः पर्यास्ति नेत्रोत्सला बालाकेवलमेवरेदिति गलल्लालाल
कैरश्रुभिः ॥ स्थानेवलयेष्कृतं प्रियसखैरसैरजस्रगतं धृष्टानक्षणा मासितं व्यवस्यसितं
चित्तेन गंतुं पुरः ॥ यो तं निश्चितयेत संप्रियतमे सर्वसंप्रस्थिता गंतव्यसति जीवितप्रियसुहृ
त्सार्यैः किमुत्सज्यते ॥ वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया मात्मानं देव्यरणप
तितेयावदिष्टमिक्तं ॥ अस्तेस्तान्मुहुरपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे कूरस्तस्मिन्नपिनसहते
संगमं नो कृतं तः ॥ ५ ॥ हस्पादीनां क्रमेणोदाहरणानि ॥ आकुञ्च्य पालिपशुचिं मम मूर्ध्नि दृष्ट्वा
मंत्रांभंसां प्रतिपदं पवतैः पवित्रैः ॥ तारस्वरप्रहितशूलकमदास्त्रहारं हेहाहताहमिति रोदिति वि
ष्णुशर्मा ॥ १ ॥ हामातस्वरितासिकुत्र किमिदं हृदये वतां कश्चिदधिकं प्राणान्नपतितो शनिर्दुत
वहस्त्रंगेषु दग्धे दशौ ॥ इत्येव परमध्यरुद्धकरुणाः पौरांगना नो गिरिस्थानपिरोद
येति शतधा कुर्वन्ति मीतीरपि ॥ २ ॥ कृतमनुमते दृष्टं वा ये रिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्म

॥ क० प्र० ॥
॥ १२ ॥

यो देवर्भवद्भिरुदायुधैः ॥ नरकरिपुणं सार्द्धं ते वां स भीमकिरीटि नाम यममहमस्य देवांसैः कृतं
मिदिशो बलिं ॥ ३ ॥ दृष्ट्वाः सत्रासमेत विजहित हरयः कुण्डलशेक्रेभ्यः युष्मदेतेषु लज्जा दधति ॥
परममीसायका निष्पतेतः ॥ सौमित्रेति वृत्तमपि न हिरया न न्वहे मेघनादः ॥ किं नित्सं रमलीय
लामियमितललपिराममन्येषयामि ॥ जीवाभंगामिरामं मुहुरनुपतति स्पन्दनेदत्तदृष्टिः प
श्यादेन प्रविष्टः शरपतनभया द्रुपसा पूर्वकायं दभैर्दृष्ट्वा वलीढैः श्रमविवृतमुखध्रुवि
भिः कीर्णवर्त्मा पश्येदग्न्युत ह्याक्षियति बहुतरं स्तोत्रं मुन्यं प्रयाति ॥ ५ ॥ उत्कृष्टोक्तसकृदि
प्रथममथ पृथुनभयोसिमांसां न्यस्यिष्ये कष्टपिडा यवयवसुलभान्मुग्धपूतीनिजगन्ध
आर्तः स्नाद्यत्र नत्र प्रकटितदशनः प्रतरं कः करं कादेकस्या दस्त्रिसेस्यस्य युगगतमपि
कव्यमव्यग्रमति ॥ ६ ॥ त्रिंशं महानेषवतावतावतारः क्व कांतिरेषाभिर्नैव मंगे लोकोत्त
रधैर्यमहो प्रभावः काव्या कृतिर्नैतन एव सर्गः ॥ एषां स्थायी भागानां ह रतिर्हो सप्रशोक
श्च कोपोत्साहो भयं तथा जुगुप्सा विस्मयाश्चेति स्थायी भावाः प्रकीर्तिताः ॥ ३० ॥ स्पष्टं

उ-४

॥ १२ ॥

विरोधमिति ॥ श्रीमदाचार्यभिनवगुप्तादाः ॥ व्याधादयो विभावामयानकस्येकीराद्रुतरो
द्राणं ॥ अश्रुपातादयो नुभावः शृंगारस्यैव करुणभयानकनयोः ॥ त्रितादयो व्यभिचारिणः
शृंगारस्यैव वीरकरुणभयानकानां इति पद्यगणैकं कृतिकहास्ये मिलितानि दृष्ट्वा ॥ विय
दलिमलिनं नुगर्भमैयं मधुकरकोकिलकूजिते दिशां श्रीः ॥ धरणि रमि नवो कुशो कंठ
का प्रणैति परेदयिते प्रसीद मुग्धे इत्यादौ ॥ परिमदितमणाली म्लानमंगं प्रवर्ततेः कथम
पि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ॥ कलयति चरितं शोनिष्कलं कस्य लक्ष्मी ममिनवकरि
देत धेददमा दुः कपोलः इत्यादौ ॥ दुरादुत्सुकमागते विवर्तिते सभाषिणी स्फारिते संश्लि
ष्यत्सु एगृहीतवसने किं वाञ्छितं भूतं तै ॥ मानिन्याश्ररणं नतिव्यतिकरे वाष्पां नुपूरैश्च
क्ष्णं चक्षुर्जातमहो प्रपंचं चतुरं जातागसी प्रेयसी इत्यादौ ॥ यद्यपि विभावानां मनुभाव
नमो सुखवीडा हर्षकोपासया प्रसादानां व्यभिचारिणं केवलानामेवास्थितिः तथा
प्येतेषां असाधारणमिसम्पत्तमद्वयाक्षेपकले सति नानैकं कृतिकहास्यमिति ॥ २७ ॥ तद्वि
शेषानां ह ॥ शृंगारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ॥ विभक्ता द्रुतसंज्ञा च सव्यो नाट्यरसः

व्यभिचारिणां वृत्ते ॥ निर्वेदग्लानि संकारव्यास्तथासूयामदश्रमाः ॥ ३१ ॥ अत्रात्रस्य चैवदेन्यं च
चिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ प्रीतिश्च पलाता हर्षश्चावेशो जटता तथा ॥ गर्वो विषादः प्रोत्सुक्य
निद्रायस्मार एव च ॥ स्वप्नो विबोधो मर्षश्च प्यवहित्पमयोग्रता ॥ मतिर्विधिस्तथोन्मादस्त
थामररामेव च ॥ वसश्चैव पितर्कश्च विज्ञेयात्मभिचारिणाः ॥ वयस्त्रिंशदमीभावाः स
मारव्यातास्तु नामतः ॥ निर्वेदस्यामंगलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपदिष्टं व्यभिचारि
त्वेऽपि स्थायिताभिधानार्थं ॥ तेन निर्वेदस्याविभावाख्यः शांतोऽपि नवमो रसः ॥ यथा ॥ अ
हो वाहारे वा कुसुमशयने वा दृष्ट्वा दिवामरोगो वा लोष्टे वा वलवतिरिपौ वा सुहृदि वा ॥ तुरो वा
स्वरो वा मम समदृशो पातु दिवसाः ॥ क्वचित्पुरायारणेऽपि शिवशिवशिवेति प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ रतिर्देवादिविषया व्यभिचारितयां तितः ॥ भावः प्रोक्तः आदिशब्दात् मुनिगुरुनृप
पुत्रादिविषया ॥ कान्ता विषया तु व्यक्ताः शृंगारः ॥ उदाहरणानि ॥ कंठकोरा विनिविष्टमीश
ते कावकूटममिमे महामृतैः ॥ अप्युपातममृतं भवद्वपुर्भेदि यदित्यदिरोचते न मे ॥ हृत्प

॥ का. प्रा. ॥

॥ १३ ॥

धंसं प्रति हेतुरेव तः शुभस्य पूर्वा चरिचैः कृतं शुभैः ॥ शरीरभाजं भवदीयदर्शनं व्यनक्ति
कावचितयेपियोग्यतां ॥ एवमन्यदुदार्यं व्यभिचारी ॥ यथा ॥ जाने को पपरा अरुची प्रियत
मास्वप्ने दृष्टामया मां संस्य शपा रितानेति रुदती गंतुं प्रयतान्यतः ॥ यावत्तौ परिरभ्य चा
दुःकृशते राश्चासयामि प्रियो भ्रातस्त्रावदहं शठेन विधिना निदादरिद्रीकृतः ॥ अत्र विधिं प्र
त्यसूया ॥ तदा भासा अत्र नौचित्यप्रवर्तिताः ॥ ३५ ॥ तदा भासा रसाभासा भावाभासा ॥ तत्र रसाभा
सो यथा ॥ स्तुमः कं वामाक्षि क्षरा मपि विनायं नरमसे विलेभेकः प्राणान्तरा मरुवमुखे
पं म्रगयते ॥ सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमा निगसि चलातयः श्रीः कस्येवा मदननगरि
ध्यायसितुपं ॥ अत्रानेककामुकविषयमभिज्ञा चेतस्याः स्तुम इत्थात्पाद्यननुगत बहुधा
पारोपादानं व्यनक्ति ॥ भावाभासो यथा ॥ राका सुधाकरमुखी तरला यता क्षी सास्मे रयो व
नतरंगितविभूत्या ॥ तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मे वीतं त्वीरुति व्यतिकरे करवाभु
पायाः ॥ अत्र चिंता अत्र नौचित्यप्रयत्ना ॥ एवमन्येषु दाहाव्याः ॥ भावस्य शांतिरुदयः संधिः
शुचलता ॥ तथा क्रमेणो दाहरां ॥ तस्याः सा द्रविलेपनस्तनतठ प्रप्लेषु मुद्रां कितं किं वद
अरणा नति व्यतिकरव्याजेन गोपाप्यते ॥ इत्युक्तं कुत इत्युदीर्य सहस्रा तत्सं प्रमादु मया

5-8

राम

॥ १३ ॥

साञ्जिष्ठारमसेनतत्सुखवसातस्याश्रुतद्विस्मृतं॥०प्रवकोपस्य॥एकस्मिन्शयनेविप
दात्मरातीनामग्रहेमुक्तयासद्यःकोपपराश्रुखग्लपितयाचाटनिर्वन्निपि॥०प्रावेगादय
धीरितःप्रियतमस्तूष्मीस्थितस्तक्षरात्तमोभूत्सुप्तश्चेत्यमंदचक्षितग्रीवंपुनर्धीक्षितः॥
०प्रजौत्सुक्षस्यउदयः॥उत्सिक्तस्यतपःपराक्रमेनिधेरभ्यागमादेकतः॥तत्संगप्रियताच
वीररमसोत्फालश्रवमोकर्यतः॥वैदेहीपरिरंभएवचमुहश्चैतन्यमामीलयन्नान्द्रीहरि
चंदनैन्दुशिशिरःस्निग्धोत्तराक्षन्यतः॥०प्रजावेगहर्षयोःसंधिः॥काकार्यशशतक्षराः
क्षचक्रुःक्षभूयोपिदृश्येतसादोषारोगप्रशमायमेश्रुतमहोकोपेपिकोतंमुखं॥किंवक्ष्यता
पकृन्मयाःकृतधियःस्वप्नेपिसादुर्लभाचेतःस्वास्थ्यमुपैहिकःखलुप्रवाधन्योधरंधा
स्यति॥०प्रतवितकौत्सुक्षमतिस्मरशांकादैर्न्यधतिचिंतानांसंधिः॥भावस्थितिप्रो
क्ताउदाहृताच॥मुखेरसेपितेगित्वंप्राप्तुवंतिकदाचन॥३६॥तेभावशांत्यादयः॥०प्रणि
त्वंरत्नानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत्॥०प्रनुत्त्वानाभसंनक्षत्रकमध्यंस्थितिस्तुयः॥शार्दार्थोभ
यशत्पुत्यस्त्रिधासकथितोध्वनि॥३७॥शब्दशक्तिमूल्यानुरत्नानरूपव्यंग्योर्थशक्तिमूल्यानुरत्न

॥ का. य. ॥

॥ १४ ॥

न रूपव्यंग्य उभयशक्तिमूल्यानुरागन रूपव्यंग्य श्रेति विविधः ॥ ३७ ॥ तत्राश्रयलंकारो यवस्त्वेव
शब्दाद्यत्रावभासते ॥ प्रधानत्वनसंज्ञेयः शब्दशक्त्युद्बोधित्वा ॥ ३८ ॥ वस्त्वेवेति अत्र लंका
रं वस्तुमात्रं ॥ आद्योपपत्त्या ॥ उच्चास्यंकावकरवाचमहापुधारं देवेन येन जरठो ज्जितगज्जि
तेन ॥ निर्वापितः सकल एव रठोरिपूरां धाराजले स्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥ अत्र वाक्य
स्यासंबंधार्थाभिधायकत्वमाप्रसोक्षीदित्यत्राकररितिक प्राकररितिक योरूपमानोपमेयभा
वः कल्पनीय इत्यत्रोपमा लंकारो व्यंग्यः ॥ तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाक हृदि भोमधुर
लीलः ॥ मतिमानतत्त्वज्ञः प्रतिपदपदागुराणि भिभीति भवान् ॥ अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपद
त्वे विरोधाभासः ॥ अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षेर्हृदयप्रभो ॥ अहितः सहितः साधुर्गुणशोभिदस्
नामसि ॥ अत्रापि विरोधाभासः ॥ निरूपादानसंभारमभिजावेव तन्वते ॥ जगच्चित्रं नमस्त
स्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ अव्यतिरेकः अलंकार्यस्यापि ब्राह्मराश्रमरात्यायेनालं
कारता ॥ वस्तुमात्रं यथा ॥ पथियराहृषसंघरमधि मराय धर ध्वने गामे ॥ उरापय उहरे ये
स्थिरुराजरव ॥ ससितावससु ॥ अत्र यद्युपभोगः ॥ समो सितदास्वेति व्यज्यते ॥ शनिरशनि

राम

॥ १४ ॥

तदेकहंरमियं ॥ अत्र वस्तुनाहारघेदोनेतरमन्यदेचरनमचश्यमभूत्कथयकीदृशिति व्यतिरेकः कथं पदग
 म्यः ॥ यधिसंतीवरर्वरविचयियवयरापुलोविनेह उरापहंरवधावेरूराघउहाहानदोतिरुप्रसिसहिके
 ति ॥ अत्रहेचलकारेरासकतनिकेतगधंतहृष्टायादिनंगंतमिधसि ॥ तदपरघटंगहोत्वागधेनुचस्तुकिं
 निपदव्यंग्यं ॥ यथावा ॥ विहंरवचतुमंसहिददुराचउरागतेरसनरदिही ॥ वारस्पूतमिसेराप्रप्रप्यागरुं
 तिपात्रियविभिन्नो ॥ विहंरवचतुमंसहिददुराचउरागतेरसनरदिही ॥ वारस्पूतमिसेराप्रप्रप्यागरुं
 यित्वाविभिन्नः ॥ अत्रनेदीकृत्वेवतागरुनेरुतसकतं अप्रामगरुप्रवेशावसरेपञ्चादागतं हृष्टापुनर्नदीग
 मनायदारघातव्याजेनवुद्धिपूर्वकव्याकुलतयाचरः स्फोटितरतिमेयाचेतितंतकिमिति नाश्वसि ॥ तत्समी
 हितः सिद्धयेप्रहंतेस्वसूनि कटेसर्वसमर्थयिष्येतिहारघातव्याजेनेत्यपनृत्वावस्तु ॥ योन्हायेमरुत्सेराप्र
 धितेस्मताउरागंतुसुप्रमरणासा ॥ विहंविनवोठवपरवहप्रहहहरतिहहिप्रप्रं ॥ अत्रक्रान्तिलिङ्गनदो
 रवधंचास्मानुक्रित्वाप्रभिवसतीतित्यदीयमाचरितंवक्तुंनशस्यामीत्याक्षेपः ॥ परवधूपदप्रकाशपः
 एषुक्रविनिवद्धवक्तुप्रोटोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ॥ वाक्यप्रकाशेनपूर्वमुदाहृतं ॥ शदार्थेभयशक्त्युद्भवस्तुप
 दप्रकाशेनभयतीतिपंचविंशद्भेदाः ॥ प्रवधेप्यर्थशक्तिभूः ॥ यथा ॥ गृध्रगोमायुसंवादादो ॥ यथाच ॥ क्रंकावव

॥ क्लेशोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥ अत्यंस्थित्याश्मशानेपि गृध्रगोमायुसंकुले ॥ प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां
॥ गतिरीदृशी ॥ न चेह जीविनः कश्चित्का लधर्ममुपागत इति ॥ दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविर्जनपरमिदं वचनं
॥ आदित्योयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सा प्रते ॥ बह्विष्टो मुहूर्तो यं जीवेदपि कदाचन ॥ प्रमुक्तं न कवरीं भंवा
॥ तमप्राप्तयो वन ॥ गृध्रवाक्या कथं मूढाः स्तजध्वमविशं कित इति ॥ निशि विजृम्भमारास्य गोमायोर्जन
॥ व्यावर्तनं निष्ठं चेति प्रबंध एव प्रथ्यते ॥ अन्ये त्वेकादशभेदाः ग्रंथा विस्तरभयान्नोदाहृताः ॥ स्वयं तु न स्यते न
॥ सतं व्याः ॥ अपि शब्दात्पदवाक्ययोः ॥ पदैकदेशरचनावरोधविरसादयः ॥ तत्र प्रकृत्या यथा ॥ र इके विहितं प्र
॥ शानतु असुराकरकिं सत्तु दृष्टा अराजु अस्व ॥ तदस्स तजे अरा अरा पधर परिचं विमुज अप्र
॥ अत्र जयतीति ननु शोभत इत्यादि ॥ समाने विस्थगनव्यापारे लोकोत्तरे रौक्स्ते परास्यपि धानमिति तदे
॥ वोक्तं ॥ यथावा ॥ प्रेयान्सायमपाकृताः सशपथं पादानतः ॥ कातया द्विशरापे वयद निवास भवनाद्या
॥ वनयात्युन्मनाः ॥ तावत्प्रत्युत्तपारिासं पुटत्त सन्नीवीने चंधं धृतो धावित्वैव सत प्रणामकमहो प्रमो
॥ विचित्रा गतिः ॥ प्रपदानीति ननु हाराणीति ॥ तिष्ठु पो यथा ॥ पथि पथि शुक्रचंचू चारुं भंकराणां दि
॥ शिदिशि पचमानो वीरुचां भासकं ॥ नरिनरि किरति द्राक्षसायकान्युव्यध्वन्वा पुं रिपु रिच निरतामा

निनीमानचर्चा ॥ अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वेनिरुतेति निवर्तनस्य सिद्धत्वं ॥ तिङ्गसु
 पाचतत्रापिक्तप्रत्ययेनातीति तत्त्वं द्योत्यते ॥ तिङ्गुपोर्द्धीतीयमुदाहरणं ॥ यथा ॥ विरचन्नास्तेभूमिं
 वहिरचननः प्राणादपितो निराहाराः सख्यः सततं रुदिनो धूननयनाः ॥ परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं
 पंजरशुकैः तवावस्था चेयं विस्मजं कठिनेमानमधुना ॥ अत्र विरचन्निनि न विरचतीति ॥ अपितु प्र
 सादपय्यति मासो हतिनघा इति प्रास्तं ॥ ननु प्रासित इति भूमिमिति ननु भूमा धिति ॥ न हि बुद्धिपूर्वकं
 विरचति ॥ तिङ्गुपां विभक्तीनां व्यंग्यं ॥ संबंधस्य यथा ॥ गामा रुहमि गामेव साभिना अरुद्रिद्रं रात्रा
 रात्रि ॥ रात्रिः प्राणा यदरो हरो मिजा होमि सा होमि ॥ अत्र नागरिकाणां इति वक्ष्याः ॥ रमणीयः क्षत्रि
 यकुमारः प्रसीदिति ॥ कावस्य ॥ एवाहिभग्नमाहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रतिक्रुपितस्य भार्गवस्योक्तिः
 वचनस्य यथा ॥ तारांगुणा गगहाराणां तारां उध्वाराणां तस्मै मत्स ॥ तारां भरी आरां सुंदर एरिसं
 जा प्रमत्सरा ॥ अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वं प्रेक्षा श्रौतत्वं द्योत्यते ॥ पुरुषस्य ययस्य यथा ॥ रेरेवं च तनो
 चनां चितरुचेचेतः प्रमुच्यस्थिरप्रेमारां महिमानमेरानयनामा लोका किंचित्पसि ॥ किं मन्ये विहरिष्यसे वत
 रुतां मुंचां तराशामि मा मेवा जंठत जट्टे कृताख धुशिवा संसारघारां निधौ ॥ अत्र प्रहासः पूर्वनिपातस्य यथा

५४

राम

॥ १८ ॥

येषां दोषं लभे च दुर्वलतया ते संमतास्तैरपि प्रायः ॥ केचन नीतिरीतिशरणाः कार्यं किमु वीश्वरैः ॥ ये ह्यमाश्रयः
नः पराक्रमनयस्वीकारकांतक्रमास्तस्युर्नेव भवाद्दृष्टमस्ति जगति द्विजाः पवित्राः परं ॥ अत्र पराक्रमस्य प्राधा
न्यंगम्यते ॥ विभक्तिविशेषस्य यथा ॥ प्रधानाध्वनिधीरध्वनुध्वनिभूतिविधुरैर्यो धितवदिवसं ॥ दिवसेन
नूनरयमभयानयुद्धविधिसिद्धसाधुबादत्रयं ॥ अत्र दिवसेनेत्यपचर्गतितीयाफलप्राप्तिद्योतयति ॥ भूयो भूयः स
विधनगरीरय्ययापय्यतंतदृष्टुदृष्टुमभवनचलभीतुंगवातापनस्या ॥ साक्षात्कामं न च मिथरतिर्मात्वेतीमाध
वं यत्गाढात्कंठात्स्वितरुत्तितैरंगकैस्ताम्यतीति ॥ अत्रानुकंपाश्चेत्तेः कस्तपस्यतद्धितस्य ॥ परिच्छेदातीतः स
कलबचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन् अनुभवपथयो न गतवान् ॥ विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहाह
ने विकारः कोप्यतर्जयति च तापंच कुरुते ॥ अत्र प्रशब्दो यस्य स ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं
रुताञ्च नोदिवः ॥ तमांसि निवृत्तिहितावदं शुमान्नयावदायात्पुदपादिमौलितं ॥ अत्रानुत्ययो गिताद्योतकस्य
चेति निपातस्य ॥ रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुरोः प्रातः प्रसिद्धिं परामस्मद्गम्य विपर्ययाद्यदि पुनर्देवो न जानाति तं
यदीवैष यशोति गायति मरुदस्यैकचरार्तिहतिश्रेणीभूतविशाखतात्त्विकविरोद्दीर्घैः स्वैः समभिः ॥ अत्र प्र
साविति भुवनेष्विति गुरोरिति सर्वनामवचनप्रातिपदिकवचनानां ॥ नत्वदिति नमदिति अपित्वस्मदिति यस्य

क्षेपिणः ॥ भाग्यविपर्ययादिति अन्यपि संपत्तिं मुरेवेन न त्वभावमुरेवेनाभिधानस्य ॥ तरुणिमनिकल्प
 तिक्रवामनुमदनधनुभुवोः पठत्यग्रे ॥ अधिवसति सकलवर्णनामो विप्रचक्रित हरिणा च त्वनयना ॥ प्रव
 र्मनिजव्ययीभावकर्मभूता धाराणां स्वरूपस्य ॥ तरुणात्वेति धनुषः समीपेति मोक्षो वसतीत्यत्रादिभिस्तु
 त्येष्येषां चक्रत्वेऽपि स्तौकश्रित्स्वरूपस्य विशेषो यश्च मत्कारकारी स एव व्यंजकत्वं प्राप्नोति ॥ एवमन्येषा
 मपि बोधव्यं ॥ वरीरचनानां व्यंजकत्वं गुरास्वरूपनिरूपणो उदाहरिष्यते ॥ अपिशब्दात्प्रबंधेषु नादकादि
 शु ॥ एवरसादीनां पूर्वगुणितभेदाभ्यां सहस्रद्वेदाः ॥ ४२ ॥ भेदास्तदेकपंचाशद्वार्यानाः ॥ तेषां चान्योन्ययोज
 नं ॥ संकरेणां त्रिरूपेणां संस्कारा चेक रूपया ॥ न केवलं शुद्धा एव एकपंचाशद्वेदाः भवन्ति ॥ यावन्तेषां स्वप्र
 भेदैरेकपंचाशतांशयास्यदत्त्वेनानुग्राह्या न ग्राहकतया एवं व्यंजकानुप्रवेशेन चेति विविधेन संकरेणा
 परस्परनिरपेक्षरूपवा एकप्रकारवासंस्कारा चेति चतुर्गुणानेवेदत्वाधिविषयचंद्राः ॥ १०४०४ ॥ शुद्धभेदेः
 सहस्रेषु पुनरप्येदवः ॥ १०४५५ ॥ तत्रदिग्भात्रमुदाह्रियते ॥ रवुराया रागुर्हि प्रादेऽत्र एजः प्रा एतुहः प्रकिम्पिदे
 भरिगात्रा ॥ तत्र अरप ओ हर व ल ही ध र मिमः प्र रागु रिज्ज उ व रार ॥ प्रवानुनयः किमुपभोगवत्तराणां यतिरेसं
 क्रमितः ॥ किमनुरागनेन्यायेनोपभोग एव व्यंजक इति संदेहः ॥ स्निग्धस्या मधुकंति निमवियतो वेद्वद
 नाका घनाः चाताः शीकरिणाः पयोदस्तुह दामानंदकेकाः कृगाः ॥ कामं संपुटं कठोरहृदयो रामोस्मि सर्वसहो

ये देहीनुक यं भविष्यति हहा हा देवि धीरामय ॥ अत्र विमेति पयोदसु हृदामिति चात्प्यंततिरस्सत वा च्य
योः संसृष्टिः ॥ ताभ्यां सह रामोत्मीति ॥ प्रयतिरसं क्रमि त वा च्यस्यानुग्रहानुग्राहकभावेन रामपदस्य सरो
कयं जक्रानुप्रवेशेन चात्प्यतिरसं क्रमि त वा च्यस्य रस च न्योः संकरः ॥ एवमन्यदप्युदाहार्यं ॥ इति का
च्यप्रकाशे च निनिरीयमनुर्थ उद्वासः ॥ ॥ एवं च नौ निरोति गुरागीभूत च्यंग्यस्य प्रभेदानाह ॥ अगूट
मयस्यांगवाच्यसिद्धंगमस्युद्धं संदिचतुः य प्राधान्येका कति मम सुंदरं ॥ ४४ ॥ च्यंग्यमेवंगुरागीभूत च्यंग्यस्या
हो भिदा सस्ताः ॥ कामिनी कुचकपशवद्वटचमकरोति ॥ अगूटतु स्फुरत पावा च्यायमानमिति गुरागीभूत
मेवा ॥ अगूट यथा ॥ यस्यासु हृत्कृततिरस्सतिरेत्यतमशुची यध च्यति करेण पुनक्ति करौ ॥ कां ची गुरागी
यनभाजनमेव सोस्मि जीव च संप्रति भवामि किमावहोमि ॥ अत्र जीवन्नेत्यर्थांतरसं क्रमि तस्य वा च्यस्य
च्यंग्यं ॥ उन्निद्रको कनदरेणुपिरंगिता गागायंति मज्जुमधु पागट हृदीर्धिकासु ॥ एतच्च कस्ति चर्वे न च वंधु जीव
पुष्यधदाभमुदया च लचुं विविचं ॥ अत्र चुं वनस्यात्प्यंततिरस्सत वा च्यस्य ॥ अवासीत्फरिा पाशबंधन विधिः
शक्ता भवदेवरेगाटं वक्षसिताडिते हनुमता द्रोणादि रत्रा हतः ॥ दिव्यैरिंद्रजितः स एव मराशरे लोकातरं प्रा
पितः ॥ केनाप्यत्र मृगा निराक्षस पते संता चक्रं वली ॥ अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थ शक्ति मूला नुरागानरूपस्य तस्याप्य
वेति युक्तः पाठः ॥ अपरस्वरसादेर्वा च्यस्य वाचाकार्यीभूतस्यांग रसाद्यनुरागानरूपं वा ॥ अयं स रसनोत्कर्षी

॥ का० प्र० ॥

॥ २१ ॥

पनिस्तनविमर्दनः ॥ नाभूरुजं च न त्परी नीवी विम्वस नः करः ॥ अत्र मंगार कुरुतास्य ॥ कैलासावयभा
ललोचनरुचानिर्घृतितावत्कक्यक्तिः ॥ पादनरुच्युतिगिरिभुवः सावः सदात्रायतां ॥ स्पृष्टीचधसमिद्धये
वसुहृदं रूपायथानेवयोः काविः कोकनदानुकारसरसासद्यः समुत्सार्यते ॥ अत्रभावस्यरसः ॥ अत्युद्याः परि
तः फुरतिगिरयः स्फुरास्तथाभो धयस्तानेतानापि विभुती किमपि न स्फुतासितुभ्यं नमः ॥ प्राप्त्रयेरा मुहुर्मुहुः स्तु
तिमिति प्रस्तोमिया च दुवस्ता वदिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजोवा चस्ततो मुद्रितः ॥ अत्र भूविषयो रत्या व्याभावेरा
जविषयस्य निभावस्य ॥ वंदी रूपं नृपदिवा मृगदृशः ता पश्यतां प्रेयसां स्त्रियंति प्ररायंति जातिं परितश्चुं वति
ते सेनिकाः ॥ अस्माकं सुकृते दृशोर्नियति तो स्योचित्य चारां निधे विध्वस्ता विपदो रिविवास्तदिति तैः प्रत्यर्थि
भिस्तूपसे ॥ अत्र भावस्य रसाभासभावाभासो प्रथमद्वितीयाद्विद्योत्यो ॥ अविद्वत्करवात्तकं पनेर्भ्रुकुटी तर्जनग
र्जनैर्मुहुः ॥ ददृशेन ववैरिरां मदः सगतः कापित वे सरो जरागात् ॥ अत्र भावस्य प्रथमः ॥ साकं कुरंगकदृशामचु
पानलीलाः कर्तुं सुहृद्भि रपि वैरिणां ते प्रयते ॥ अन्याभिधा पित वनामविभो गृहीतं केनापित त्रविषमामकरोद
वस्था ॥ अत्र ज्ञासत्योदयः ॥ प्रसोटातला लोचन सदसह भावस्य तपसः कथानां विम्वमेव्य चरसिकः शैलदुहि
तुः ॥ प्रमोदं वोदिश्यात्कपटचदुवेवायनपने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभिपुक्तः स्मरहरः ॥ अत्र भावे गधैर्ययोः
संधिः ॥ पश्येत्कश्चिद्वचनं च परेकात्तराहं कुमारी हस्तां च वितरह हस्तव्यक्रमः कासियासि ॥ इत्यं पृथ्वी परि

५४

॥ तम ॥
॥ २१ ॥

एतदभवद्विद्विषोदराय चतेः॥ कंन्या कंचित्फलकिशलयान्यादयानाभिधत्ते॥ अत्र शंकासूयाधृतिस्मृतिश्च मदे
न्यविशेषोऽसुखानां शयनता॥ एते चरसवदाद्यलंकाराः॥ यद्यपि भावोदयसंधिशयनेत्यानिनालंकारतयो
क्ताभितथापिकृष्टिद्वयमित्येवमुक्तं॥ यद्यपि सनास्ति कृष्टिद्वययोपत्रध्वनिगुराभीभूतव्यंग्ययोः स्वभेदादिभिः स
ह संकरः संसृष्टिर्नास्ति तथापि प्राधान्येन यपदाशा भवतीति कंचित्केनचिद्यवहारः॥ जनस्यानेभ्रातं जनकमृग
तृष्णाधितधियावचोवैदेहीति प्रतियदमुदश्रुप्रत्यपितं॥ कृतालंकाराभ्युर्विदनपरिपारीषु वृद्धनामपातं रासुत्वं
कुशलवस्तुतानत्तधिगता॥ अत्र शब्दशक्तिमूलो नुरागनरूपो रामेरासहोपमानोपमेयभावो वाच्यस्यागतानी
तः॥ आगत्यसंप्रतिवियोगविसंस्थलांगीमंभोजिनीं कंचिदपित्तक्षपितधियामः॥ एतां प्रसादयति पश्यशनेः प्र
भातेतच्चंगिपादपतनेन सहस्ररश्मिः॥ अत्र नायकवृत्तांतोपशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविक्रमविनीवृत्तां
ताध्यारोपेरास्थितः॥ वाच्यसिद्धंगयथा॥ भूमिमरतिमलसहृदयतोऽप्यनयं मूर्च्छांतमशरीचसादं॥ मरणांचज
नदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनां॥ अत्र हाहाहलं व्यंग्यं भुजगरूपोत्पत्त्याच्यस्य सिद्धिस्त॥ यथा वा
गच्छाम्यच्युतदर्शनेन भवतः किंतु मिरुत्यधत्ते किंत्वेवं किं जनस्य बोहत जनः संभावयत्यन्यथा॥ इत्यामंत्ररा
भंगिसूचितयथावस्थानरवेदातनुः सामाश्रितव्यच्युलकोत्तरांचितगोपीहरिः पातुवः॥ अत्राच्युतादिपद
व्यंग्यमामंत्रोत्पादिवाच्यस्य॥ एतद्यैकैकवक्तृगतत्वेनेत्यनयोभेदः॥ अस्फुटं यथा॥ अदृष्टे दर्शने स्फुटा
दृष्टे विच्छेदभीरुता॥ नादृष्टेन न दृष्टेन भवता अभ्यते सुखं अत्रादृष्टयथा॥ न भवति वियोगभयं यथानोत्प

व्यतेतथा कुर्यादिति श्रित्वं ॥ संदिग्धप्राधान्यं यथा ॥ हरस्तु किंचित्परिच्यत धैर्यं श्रद्धोदयारंभश्चानुरा
 शिः ॥ उमामुखे विवर्त्तमाना धरो वेषा वारयामास विलोचनानि ॥ अत्र बुं विनु मे धादिति किं प्रतीयमा
 नं विधोचनव्यापारं वा वाच्यं प्रधानं ॥ मिति संदेहः ॥ तुल्यप्रधानं ॥ ब्राह्मणानि कमत्यागो भवता
 मेव भूतये ॥ जामदग्न्यस्तथा मित्रं अन्वयादुर्मनायते ॥ अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां च विद्याणां मित्रराक्षसां क्ष
 राणां सयं करिष्यतीति व्यंग्यस्य वाचस्पचसंमं प्राधान्यं ॥ काकाक्षि संजया ॥ मथ्यामिकैरवशतं समरेणारो
 बादुःशासनस्य सधिरं नपि वा म्युरस्तः ॥ संचर्यायाभिगदयानसुपो धनोस्तु संधिं करोतु भवतां न्यपत्तिः प्ररो
 न ॥ अत्र मथ्यामेवेत्यादिव्यंग्यं वाच्यनिबेधसहभावेन स्थितं ॥ असुंदरं यथा ॥ बालीरकुंडुडीरास उरिा को
 लाहलंसुरां तीयं हारकम्मवावडाएव न्हए सोअंति अंगारं ॥ अत्र दत्तसंकेतः कश्चिद्वृत्तागहनं प्रविष्ट इति व्यंग्यं
 सीदं व्यंग्यं नीतिवाच्यं सचमकारं ॥ एषां भेदा यथा योग्यं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ ४८ ॥ यथा योगमिति ॥ पाज्यंते व
 तुमात्रेण यदा लंकृत्यस्तदा ॥ ध्रुवं च वंगता नासां काव्यवृत्तेस्तदा श्रयोत् ॥ इति ध्वनिकारोक्तदिशा वस्तुमात्रे
 ण यदा लंकारो व्यज्यते ॥ नतत्र गुणीभूत व्यंग्यं च सा लंकारैः ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टि संकरैः ॥ सांलंकारैः अथ
 कायुक्तैश्च तैश्च ॥ तदुक्तं ध्वनिरुक्ता सगुणीभूत व्यंग्यैः सा लंकारैः सहुप्रभेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पुनर

पिद्योत्पत्तेचहुधारति॥ अन्योन्यपोगादेवंस्पाद्रेदसंख्यातिभूयसी॥४६॥ एवमनेन प्रकारेणावांतरभेदप्रभेदग
रानेप्रभूततरभेदागराणां॥ तथाहि॥ शृंगारस्वैवभेदप्रभेदगराणामानंत्यं॥ कागराणासर्वेषां॥ संकलेनसर्वेषां
पुरंनरस्यध्वनेस्त्रयोभेदाव्यंग्यस्यविरूपत्वात्॥ तथाहि॥ किंचिद्वाच्यतांसहजैर्भक्तिचित्तन्यथा॥ तत्रवाच्यतासहजमधि
चित्रंविचित्रंचेति॥ अविचेतिभित्तवस्तुमात्रत्वलंकाररूपं॥ यद्यपिवाच्यान्येनतदलंकार्यंतथापिब्रह्मरात्रमरान्याये
नतपोच्यते॥ रसादितक्षरास्त्वर्थः॥ स्वप्नेपिनुवाच्यः॥ सहिरसादिशब्देनशृंगारदिशब्देनवाभिधीयतेतत्प्रयोगे
पि विभावाद्यप्रयोगे तस्या प्रतिपत्तेः नदप्रयोगे विभावादिप्रयोगे प्रतिपत्तेः श्रुत्यन्यव्यतिरेकाभ्यां विभावद्यभिधा
नकारेणैव प्रतीयते इति निश्चीयते॥ तेनासौ व्यंग्य एव॥ मुख्यार्थवाचाद्यभावाच्च पुनर्लक्षणीयः॥ अयंतिरसंक्रमिता
त्यंततिरस्कृतवाच्योर्वस्तुमात्ररूपं व्यंग्यं विना लक्षणेन न भवतीति प्राकृतिपादितं॥ शब्दशक्तिमूले अभिधानियं
त्रो नानभिधेयस्यार्थंतिरस्यतेन सहोपमादेरलंकारस्य निर्विवादं व्यंग्यत्वं॥ अर्थशक्तिमूलेपि विशेषसंकेतः॥ कर्तुं न
पुज्यत इति सामान्यरूपाणां पदार्थानां आकांक्षासंनिधिपोग्यतावशात् परस्परसंसर्गयत्राशब्दार्थोपविशेषरूपो
वाक्यार्थः तत्राभिहितान्वयवादेकावार्ताव्यंग्यस्याभिधेयतायां॥ पेष्वाहुः शब्दरूपाभिधेयान्मृप्रत्यक्षेरात्रपश्यति॥
श्रोतुं प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया॥ अन्यथानुपपत्त्यानुबोधेशक्तिं ह्यात्मिकं॥ अर्थवत्पेवबुध्यंतेसंप्रबंधंवि
प्रगाराकमिति॥ प्रतिपादितदिशा देवदत्तगमानयेत्यादि उक्तमरूद्धवाक्प्रयोगे देशदेशांतरं सात्त्वादिमन्मर्थमध्यम

॥ का० प्र० ॥

॥ २३ ॥

वद्वेन वतिसत्यनेनास्मादाव्यदेवंविधोर्थः प्रतिपन्न इति तस्मै ख्यानुमायतयोरखंडवाक्यवाक्यार्थयो
रप्यपित्यावाच्यवाचकभावस्तरांसंबंधमवधार्यवाक्यत्वस्तत्र व्युत्पद्यते ॥ परतश्चैव गगमानयदेवदत्ताश्च
मानयदेवदत्तगंगनयेत्पादिवाक्यप्रयोगो तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारयतीति ॥ अन्वयव्यतिरेकभ्यां
प्रत्यतिनिवृत्तिकारिवाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरीच्यतानामेव
संकेतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्थवाक्यार्थाननुपदार्थानां वैशिक्यं ॥ यद्यपि वाक्यान्तरे प्रयुज्यमानान्यपि
प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्त इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः संकेतगोचरस्तथापि
सामान्यावधानादितो विशेषरूप एवास्मै प्रतिपद्यते ॥ व्यतिरेकानां पदार्थानां तथाभूतत्वादिति प्रचिन्तामि
थानवादिनः वेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविशेष इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थो तर्गतो सं
केतितत्वाद्यवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते ॥ तत्र द्वारेणैतरेभूतस्य विशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेश्चची ॥ अत्र
न्विताथोभिहितान्वये पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधानैश्चिन्तविशेषस्त्ववाच्य एवेत्युभयनयेथ
पदार्थैकवाक्यार्थः ॥ पदपुच्यते ॥ नैमित्तिकानुसारेणानिमित्तानि कृत्यन्तर इति ॥ तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ता
पकत्वं वा ॥ शब्दस्य प्रकाशकत्वाच्चकारकत्वं ॥ तापकत्वं ज्ञातस्य कथं ज्ञातत्वं च संकेतेनैव ॥ सचान्वितमात्रे
एव च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथमिति नैमित्तिकार्थः

५४

॥ राम ॥
॥ २३ ॥

नुसारेणानिमित्तानिकल्प्येति॥अविचारिताभिधानंयेत्वभिदध्यतिसोयमिधोरिवदीर्घदीर्घोव्यापार इति य
त्परःशब्दःसशब्दार्थरतिविधिरेववाच्य इति तेतात्पर्यज्ञाः॥तादतात्पर्यधाचोयुक्तेर्देवानांप्रियाः॥तथाहि॥भू
तभव्यसमुच्चारणभूतभव्यायोपदिश्यत इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थानां नवीयमानाः प्रधानक्रियाभिनि
वर्तकस्वक्रियाभिसंबंधात्साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति॥ततश्चादग्धदहनन्यायेन वाचदशासंता वा द्विधीयते॥यथा
ऋत्विज्युचरतोऽपमरांतरात्सिद्धे लोहितोऽस्मीषाः ऋत्विजः प्रचरेतीत्यत्र लोहितोऽस्मीषत्वमात्रं विधेये॥हवनस्या
न्यतः सिद्धेः॥दध्राजुहोतीत्यादौ दध्रादेः करणत्वमात्रं विधेयं॥अचिडुभयविधिः अचिविविधिरपि॥यथारक्त
पटं वयेत्यादौ एकविधिरुद्विधिरुद्विधिरिति॥ततश्च देवविधेयं तत्रैव तात्पर्यं ननु प्रतीतमात्रे॥एवेहि पूर्वोच्चा
यतीत्यादावपरास्वर्गेषु क्वचित्तात्पर्यं स्यात्॥ननु विषं भक्षयमावात्स्यगृहे भुंक्ष्व इत्यत्रैतद्गृहे न भोक्तव्यमिति प्र
वृत्तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इत्युच्यते॥तत्र चकार एकवाक्यता सूचनार्थः॥न चारण्यातवाक्ययोर्द्वयोरंगमिभाव
इति विषमभक्षणावाक्यस्य सुहृदाभ्येनांगमाकल्पनीया इति॥विषमभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा
मात्स्यगृहे भुंक्ष्व इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यं॥यदि च शब्दश्रुतेरनंतरं यावानर्थो वगम्यते तावति शब्दस्याभिधे
यव्यापारः तत्कथं ब्राह्मणपुत्रस्ते जातो ब्राह्मणकन्याते गमिष्यतीत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यं॥अस्मा
च्चक्षराणां चक्षराणि वेपथ्ये दीर्घदीर्घाभिधा व्यापारेणोच्यन्तीति सिद्धेः किमिति च श्रुतिविंगवाक्यप्रकरणा

॥ को० प्र० ॥

॥ २४ ॥

स्थानसमारब्धानां पूर्वपूर्ववत्कीयस्त्वमर्थविप्रकटीयित्वान्विताभिधानदादेषिविधेरपिसिद्धं व्यं
ग्यं ॥ किंच कुरुतु चिमिति पदयोर्विपरीत्येकाव्यांतरवर्तिनिकथं दुष्टत्वं ॥ न ह्यनसम्भ्योर्थः पदाद्यंतिरे
रन्वितरुत्पन्नविधेयएवेत्येवमाद्यपरित्यागं स्यात् ॥ यदि च वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण व्यंग्यव्यंज
कभावो नाभ्युपेयते तदसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं किं च त्वादीनामनित्यदोषत्वं इति विभागकरणा मनु
पपन्नं स्यात् ॥ न चानुपपन्नं सर्वस्येव विमेकतया प्रतिभासात् ॥ वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण व्यंग्यव्यंज
काभ्युपेयत्वं व्यंग्यस्य बहुविधत्वात् ॥ कचिदेव कस्यचिदेवोचित्येनोपपद्यते विभागव्यवस्था ॥ द्वयंगतं
संप्रतिसोचनीयतां समागमप्रार्थनपाकपालिनशत्यादौ विनाक्यादिपदयैव सारोपेन किमिति कपास्या
दिपदानां काव्यानुगुणात्वं ॥ अपि च वाच्योर्थः सर्वाप्रतिपत्तुः प्रतिष्ठाकृत्परवर्तनियतोऽसौ ॥ नहिगतोऽस्म
क इत्यादीनां चोर्थः कचिदन्यथा भवति ॥ प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणावक्तृप्रतिपत्तादिविशेषसहायतयाना
नात्वं भजते ॥ तथा च गतोऽस्मक इत्यतः संपन्नप्रत्ययस्कंदनावसर इति अभिसरणासुपक्रम्यतामिति प्राप्तप्रय
त्ने प्रेषानिति कर्मकरणा निवर्तमहे इति ॥ संध्याविधिरुपक्रम्यतामिति चक्रवाकीवियुक्तो भविष्यति ॥ दूरं मागा
इति सुरभयो गृहं प्रवेश्यतामिति संतापो धुनानभवतीति विज्ञेयवस्तूनि समाहियंतामिति नागतो प्रेषानि नित्या

राम
॥ २४ ॥

द्वयनवधिः व्यंग्योर्थः स्तवतत्रप्रतिभाति॥ वाच्यव्यंग्ययोनिः शेषेत्यादौ निषेधविध्यात्मना॥ मात्सर्यमुत्सार्यनि
वार्यकार्यमायीः समर्थादमुहरेतुसेव्याः नितंवाः किमुभूधराणा मुत्सरत्मेरविलासिनीनामित्यादौ संशयशोत
शृंगार्यन्यतरगतिनिश्चयरूपेण॥ कथमवनिपदयोः यानि शातासि धारादधनगतिनमू॥ द्विदिद्विधांस्वीकृता॥
श्रीः॥ ननुतवनिहितारेण्यसौ किं ननीता विदिवमपगतंगैर्बलभाकीतिरेभिरित्यादौ निंदास्तुतिवपुषास्वस्त
पस्यापूर्वपश्चाद्वावेनप्रतीतेः कावस्यशब्दाश्रयत्वेनशब्दशब्दैकदेशान्तरार्थवरीसंवहनाश्रयत्वेनचाश्रयस्य॥
शब्दार्थशासनत्वात्नेनप्रकरणादिसहायादिप्रतिभानैर्मत्यसहितेनतेनचावगमरतिनिमित्तस्यवोद्बुधिदग्धव्यप
देशयोः प्रतीतिमात्रचमास्त्योश्चकरणात्कार्यस्यगतोत्तमर्कहत्यादौप्रदर्शितनयेनसंख्यायाः॥ कस्त्वराहोह
रोसोदराधियाएस्सवरांश्चहं॥ सभुमरपउमाग्याइरिधारिप्रगमेसहसुररीहं॥ इत्यादौसखीजलांतादिगतत्वेन
विषयस्यचभेदेपियद्येकत्वंतत्कपिदपिनीत्वपीतादौभेदोनस्यात्॥ उक्तं हि॥ अयमेवहिभेदोभेदहेतुर्वापिद्विद्वध
मीध्यासः कारणभेदश्चेति॥ वाचकानामर्थपेक्षा॥ व्यंजकानांतुतदनपेक्षत्यमपीतिनुवाचकत्वमेवव्यंजकत्वं॥
किंचवागीरकुंडगेत्यादौप्रतीयमानमर्थमभिव्यज्यवाच्यंस्वरूपएवयत्रविश्राम्यतिनत्रगुरागीभूतव्यंग्योत्तपर्य
भूतोप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतियथमवतरन्कस्यव्यापारस्वविषयतामवलंबयतां॥ ननुतामोस्मिस्वर्चसहर

॥ का० प्र० ॥

॥ २५ ॥

तिरामेरा प्रियजीवितेन तु कृतं प्रमाः प्रियेनोचितमिति ॥ रामो सौभुवनेषु विक्रमगुरौः प्राप्ताः प्रसिद्धिं परामित्या
दोल्लसरागीयोर्थेनानात्वं भजते ॥ विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति ॥ तदवगमश्च शब्दार्थयुतः प्रकरणादिस
व्यपेक्षश्चेति क्रोयं नूतनः प्रतीयमानो नाम ॥ उच्यते ॥ वक्ष्यमाणस्यार्थस्य नानात्वेऽपि प्रत्येकार्थशब्दाभिधेयव
क्षिप्यतत्त्वमेव ॥ न च लुपुमुच्येनायेनानियतसंबंधो वक्ष्यितुं शक्यते ॥ प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषवशे
न नियतसंबंधः ॥ अनियतसंबंधः संबंधसंबंधश्चोत्पत्तेः ॥ न च प्रतापस्य नुमज्जरस्य प्रहंदिप्रसम्यं पलोह
हि ॥ मायहिप्ररतिप्रबंधप्रसेज्जा एमहनुमज्जिहीसि ॥ इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थबाधा
स्तत्कथमवक्ष्यता ॥ वक्ष्यतापामपि व्यंजनमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितं ॥ यथा च ॥ समपसव्यवे
क्षाभिधातया मुख्यार्थबाधादित्रयसमपविशेषसव्यपेक्षा वक्ष्यता ॥ अनएवाभिधापुधभूतासेत्याहुः
न च वक्ष्यतात्मकमेव ध्वननं ॥ तदनुगमेन तस्य दर्शनात् ॥ न च तदनुगतमेवाभिधावत्वं वेनापितस्य भावात्
न चोभयानुसार्येव ॥ अवाचकवर्तानुसारेणापितस्य दृष्टेः ॥ न च शब्दानुसार्येव ॥ प्रशब्दात्मकनेत्रविभागा
विलोकनादिगतत्वेनापितस्य प्रसिद्धेरित्यभिधातात्यर्थं वक्ष्यतात्मकव्यापारत्रयानिवर्ती ध्वननाधिवर्ती ॥
यो व्यापारोऽनपह्वनीय एव ॥ तत्र अज्जा एधेत्यादौ नियतसंबंधः ॥ कस्मवरा होइरो सोइत्यादावनियतसं
बंधः ॥ विवरीप्रएवणीवरा नाहिकमत्वत्वं ॥ हरिगोदाहिग अरां रसा उलाभ निरुद्धे ॥ इत्यादौ सं

राम
॥ २५ ॥

वैद्यसेवेधः ॥ अत्र हि हरिपदेन दक्षिण नयनस्य सूर्यात्मता व्यज्यते ॥ तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः तेन पद्म
स्य संकोचः ॥ ततोऽपि वृद्धराः स्थगनं ॥ तत्र सति गोप्यागस्यादर्शनेन निरयत्रयनिधुवनविलसितं ॥ अत्र उच्यते
निर्ग्राहो वाच्यार्थ एव वाच्यो वाच्यमेव वाचकमिति ॥ येष्वारुः स्तेरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थक्यनाकृत
यैवेति तत्पक्षेऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विध्यादिव्यंग्य एव ॥ ननु वाच्यदसंबंधः ॥ तावान्न प्रतीयते ॥ यतः कुतश्चि
द्यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसंगात् ॥ एवं च संवेधात् व्यंग्यं यजकभाषोऽपि वंचेऽवश्यं न भवतीति व्याप्तित्वेन
नियतवर्भिनिष्ठत्वेन च विरूपत्वाद्भिगात्स्निग्धनिष्ठानमनुमानं यत्तदुपः पर्यवस्यतीति ॥ तथा हि ॥ भ्रमधम्मि अ
वीसद्वा सोऽसुरा ॥ ओऽप्यज्जमांरि ॥ ओदेरा ॥ गोऽकारा रूक घ कुं ग वासिरो दारि ॥ असिंहेरा ॥ अत्र गृहेष्वनिरत्नाभ
मरां विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपवधेरभ्रममनुमाययति ॥ यद्यद्भीरुभूमरां तस्य दुपकारानि च त्वुपवधिपूर्व
कृष्टं ॥ गोदावरीतीरे वसिंहोपवधिरिति व्यापकविरुद्धोपवधिः ॥ अत्रोच्यते ॥ भीरुरपि गुरोः प्रभोकी निर्देशे
न प्रियानुरागेरान्येन चैवं भूतेन हेतुना सत्यविभयकारो भ्रमतीत्यनेनानैकांतिको हेतुः ॥ मुनो विभ्यदधिधीर
त्वेन सिंहान् न विभीतीति विरुद्धोपि ॥ गोदावरीतीरे सिंहसद्भावाः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा नश्चितोऽपि नुवचनात् ॥ नवचन
स्य प्रामाण्यमस्ति ॥ अर्थेनाप्रतिबंधादिति असिद्धश्च ॥ तत्कथमेवं विधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः ॥ तथा निःशेषच्युते ॥
त्यादौ गमकतया यानि चंदनचवरादीन् युपातानि तानि कारणांतरतोऽपि भवंति ॥ अत्रात्रैव स्नानकार्यत्वेनो

॥ का० प्र० ॥

॥ २६ ॥

कानीतिनोपभोगएवप्रतिबद्धानिरतिअनैकांतिकानि॥ व्यक्तिकादिनाचाधमपदसहायानामेषां व्यजकत्वमु
क्तं॥ नचाधमत्वंप्रमाराप्रतिपन्नमिति कथमनुमानं॥ एवंविधादर्थीदेवंविधोर्थउपपत्त्यनपेक्षत्वेपिप्रकाश
तेरतिव्यक्तिकादिनंपुनःस्तद्वरणं॥ ॥ इतिकाव्यप्रकाशेध्वनिगुरागीभूतव्यंग्यसंकीर्णनिरीयोनामपंचमउ
द्भासः॥ शब्दार्थीचित्रयत्पूर्वकाव्यद्वयमुदाहृतं॥ गुराग्राधान्यतस्तत्रल्यितिश्चित्रार्थशब्दयोः॥ ननुशब्दचि
त्रेअर्थस्यापिचित्रत्वंअर्थचित्रेवाशब्दस्य॥ तथोक्तं॥ रूपकादिरत्नंकारस्तस्यापैर्वहुधोदितः॥ नकांतमपिमि
भूषंविभातिवनिताननं॥ रूपकादिमलंकारंवाच्यमाचक्षतेपुरे॥ सुपांतिङ्गेचव्युत्पत्तिंवाचांवांचेत्यलंकारं॥ तदे
तदाहुःसौशब्दार्थव्युत्पत्तिरीदृशी॥ शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टंननुद्वयंइति॥ शब्दचित्रयथा॥ प्रथममहारा
घायत्ताकततःकनकभूमस्तदनुविरहोताम्यतन्वीकयोवनतलद्युतिः॥ उदयतिततोऽन्तध्वंसक्षमःक्षरादासरस
विसिनीकंदधेदधधिमृगलोघनः॥ अर्थचित्रयथा॥ तिहृष्टिमात्रपतिताअपिकल्पनावक्षोभापपक्ष्मलदृशाम
लंकारवत्ताम्र॥ नीचाःसदैवसविधासमलोकजगन्नायेकावतांकुट्टितोत्वनसंत्यजंति॥ यद्यपिसर्वत्रका
व्येभतोविभावादिनूपतयारसपर्यवसानंतथापिस्फुटस्वरसस्यानुपलंभादव्यंग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तं॥ प्रत्येव
शब्दार्थीलंकारभेदाहहोभेदास्तेचालंकारनिरीयेनिरीक्ष्यंते॥ इतिकाव्यप्रकाशेषष्टउद्भासः॥ काव्यस्य
रूपंनिरूप्यादौदोषाणांसमान्यलक्षणमाह॥ मुख्यार्थहतिदोषिरसश्चमुख्यस्तदाश्रयाश्च॥ उभयोपगिनःसुः
शब्दव्याप्तेनतेव्यविसः॥ हरतिरपकर्षः॥ शब्दाद्याहत्यादिग्रहणाद्वर्णरचनेग्रह्येतेविशेषलक्षणमाह॥ दुष्टंयदुष्टं

३४

॥ तम॥

॥ २६ ॥

निकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निहतार्थमनुचितार्थीनेरर्थकमवाचकं त्रिधा प्रसीत् ॥ संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेपा
 र्थमथ भवेत्क्रिष्टं ॥ अविम्वविधेयं शंखितुहमति कृतसमासगतमेव ॥ श्रुतिकटुपतववर्गमिव ॥ दुष्टं यथा ॥ पुनंग
 मं जुलगरहापांगभंभितरंगितैः ॥ प्राविंगितः सत-चंगपासकृताप्यं नभते कदा ॥ अत्रजातीर्थमिति ॥ च्युतिसंस्कृतिव्या
 करणावक्ष्यताहीनं ॥ यथा ॥ एतन्मेदविषधृतिदुर्लभं वर्यामोदरापांडुरप्रांतं हेतुपुल्लिंदसुंदरकरस्पर्शक्षमं वक्ष्यते ॥ त
 त्यक्षीपतिपुत्रिकुंजरकुलं कुंभाभयाभ्यर्थनादीनां त्वामनुनाथैरुच्युगं पत्रावतं माकृथाः ॥ अत्रानुयतइति ॥ सविधे
 नाथतइत्यादौ प्राशिव्येवनाथतेरात्मनेपदं नियमितं ॥ प्राशिविनाथइति ॥ अत्रनुयाचनमर्थस्तस्मादनुनाथतित्स्न
 मिति पठनीयं ॥ अप्रयुक्तं यथा म्नातमपिकविभिरनाहतं ॥ यथा ॥ यथापदातरागचारस्सर्वदेवविभाव्यते ॥ तयामयेदे
 वतोस्पपिशाकौराक्षसोयथा ॥ अत्रदेवतानिपुंसिवेत्या म्नातेपिनकेनचित्प्रयुज्यते ॥ अत्रमर्थपदचंप्रयुज्यते ॥ तेन
 चतत्रतस्यशक्तिः ॥ यथा ॥ तीर्थंतिरेषुत्तानेकुसमुपाजिसत्सतीः ॥ सुरभ्जोतस्विनीमेवहंतिसंप्रतिसादरं ॥ अत्रहंतीति
 गमनार्थं ॥ निहतार्थेयदुभयार्थेमप्रसिद्धार्थेप्रयुक्तं ॥ यथा ॥ यावकरसाईपादप्रहारशौरितातकचेनदपितेन ॥ मुग्धा
 साच्युसतरनाविलोमपरिचुंधितासहसा ॥ अत्रशौरिताशब्दस्यरुधिरवक्षोनाथेनोज्वलीकृतरूपार्थेव
 धीयते ॥ अनुचितार्थं यथा ॥ तपस्विभिर्पिसुचिरेणावभ्यतेप्रयत्नतः ॥ सन्निभिरिष्यतेयथा ॥ प्रयानिनामाशुगति
 विपश्चितोरगाश्चमेधेयशुतामुपागताः ॥ अत्रपशुपदंकातरतामभिव्यनक्ति ॥ इत्यनुचितार्थं ॥ निरर्थकंपूरणा
 मात्रप्रयोजनं चादिपदं ॥ यथा ॥ उत्पुल्लवकमवकेशरपरागगौरयुतेममहिगौरि ॥ अभिवांछितं प्रसिद्धानुभगवतिपुष्प

न ६

॥ का० ५० ॥

॥ २७ ॥

तुसादेन ॥ भवहिशयः ॥ प्रवाचकं यथा ॥ प्रबंधकोपस्य विहंतुरापदां भवंति वश्याः स्वयमेव देहिनः ॥ प्रमर्श
येन जनस्य जंतुना न जानता देहिनः न हि विषादः ॥ प्रजंतु पदमदातजर्घ्यं विवक्षितं ॥ तत्र च नाभिधायकं ॥ यथा वा
हाधिसाक्षि लताप्रसी शशिमुखी हवामया यत्र सा ॥ तद्विष्टे दह जांचकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितं ॥ किंकर्मः कुश
ले सदेव विधुरो ध्यातान चेतः कथं तदृग्पा भवती मयो भवति मे नो जीवलोको धुना ॥ प्रवर्दिनमिति पुकाशमयमित्य
त्रार्थे वाचकं ॥ यद्योपसर्गसं सगं दयं तदंगतं ॥ यथा ॥ जंबाकं डोतना लोन रच किरा एतत्तत्सरा नीकरा एवः प्रत्यगा
नक्तकाभा प्रसर किशो नयो मं नु मं जी रभंगः ॥ भर्तुर्दताः नु कारे जयति निजतनुत्त्वष्टा वराय वा पीतं भूतां भोज
शोभां विदधदभि नयो दंड पादो भगव्याः ॥ प्रवदधदित्यत्रार्थे विदाधुदिति ॥ विधेति ॥ श्रीगजगुप्ता मंगल
यं जकत्वात् ॥ साधनं सुमहद्यस्य यन्ना न्यत्र विनो जते ॥ न स्य धीशातिनः कान्यः सहेता शासित भुवा ॥ नीलाता मर
साह नोन्यव नितानिः शंकदष्टाधरः ॥ कश्चित्केशरद्विष्टे नरा रव्यामीत्यनेनैव स्थितः ॥ मुग्धा कुटुंबितानने
नददती वापुं स्थिता तस्य साभां त्या धूर्ततया पयधानति र्मेते स नानि संचुविता ॥ मृदुपवनविभिन्नो मत्स्या पावि
नाशा च नरुचिरकलापोनिः सपत्नो ज्ञातः ॥ इति विगलितबंधे केशपाशे सुकेश्याः सति कुसुमसना ये कं हरे देव
वर्हा ॥ एषु साधन वायु विनाशाः श्रीगदिव्यंजकाः ॥ संदिग्धे यथा ॥ प्राविं गितस्तत्र भवान्सापराये जयश्रिया ॥ प्रा
शीः परंपरां वंधां करो कित्वा रुपां कुरु ॥ प्रवंधं वा पां किं नमस्या मिति संदेहः ॥ प्रवर्तीतं यत्के वलं शास्त्रे प्रसि
द्धं ॥ यथा सम्पत्तानमहो ज्योतिर्दीप्तिता शयता जुषः ॥ विधीनमानमप्यत न भवेत्कर्मबंधनं ॥ प्रवाशयशयो वास
नापक्यो योगशास्त्रे प्रसिद्धः ॥ ग्राम्ययत्र केव वं चो के स्थितं यथा ॥ राका विभावरी कंत संकोत द्युतिते मुखं ॥ तपनी

॥ तम ॥
॥ २७ ॥

यशिताशोभाकटिभ्रह्मते मनः॥ अत्र कटिरिति ने पार्थे कं श्रि ने वत्त्व शक्तिरति यन्नि विहं वा क्षारिकं॥ य
था॥ शरकावसमुद्रासिपूरिमाशर्वरीपुयं॥ करोति ते मुखं तन्नि च वेदापातनातिथिं॥ अत्र च वेदापातनेति
निर्जितत्वं लक्ष्यते अत्र समागतमेव दुष्टमिति संबंधः॥ अन्यत्र केवलं समागतं च लिख्यते यतो यत्प्रतिपत्ति
व्यवहृता॥ यथा॥ अत्र चोचनसंभूताज्योतिरुद्गमभासिभिः॥ सहशंशोभतेत्यर्थं भूपाततवचेष्टितं॥ अत्र
त्रिलोचनेन संभूतस्य चंद्रस्य ज्योतिरुद्गमनेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः॥ अविम्वविधेयैशं॥ प्राधान्येनाविम्व
विधेयं शोषत्र॥ स्वयथा॥ मूढीमुद्गतकृता विरलगलगलद्रक्तसक्तधाराधौतेशोपसादोपनतजयजगज्जा
तमिथ्यामहिम्नां॥ कैलासोद्भासने घाव्यतिकरपि मुनोत्सविदपेदुरारागदोह्मां चैवां किमेतत्फल
मिहनगरीरक्षरोयत्प्रयासः॥ अत्र मिथ्यामहिमतत्वं नानुधाव्यं॥ अपि न विधेयं॥ यथाच॥ स्वस्तानितं वादव
लंबमानां पुनः पुनः केशरदामकांची॥ न्यासीकृतोत्थानविदास्मरेताद्वितीयमैर्धीमिव कर्मकृत्य॥ अत्र
मोर्धीद्वितीया मिति द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यं॥ यथा॥ धर्मुर्विस्तृपाक्षमलक्ष्यजन्मतादिगंवरत्वेन निवेदितं वसु
धरेषु यद्वा लमृगासि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥ अत्र लक्षिताजनिरिति वाच्यं॥ यथाच॥ आन
दसिंधुरतिचापलक्षणा विचिंत्य सदाननैकसदनं लक्षरामपुमुक्ता॥ पासर्वदेवभवतातदुदंतचिंतातांतिंतनो
तितवसंप्रतिधिगिच्छात्॥ अत्र नमुक्तेति निवेद्यो विधेयः॥ यथा॥ नवजलधरः सन्नद्धोयं नटसनिशाच

॥ का० प्र० ॥

॥ २८ ॥

॥ सुरधनु रिरिंदं कृतं नदुःखशरा सरं ॥ अयमपि पदुर्द्वारा सारो न वा दम परं परा कनक विक्रयस्त्रिगुणा विबुधि
यानमो मो वशी ॥ इत्यत्र न त्वमुक्तता नुवादेनात्र किंचिद्विहितं ॥ यथा ॥ जुगोपात्मानमवत्तो भेजे धर्ममिनातुरः
अग्रधुराददे सो र्थानशक्तः सुषमचभूत ॥ अत्रावत्ताव्यनुवादेनात्मनो गोपनादि ॥ विरुद्धमतिरुत ॥ यथा ॥
सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ॥ अकार्यमित्रमेकोसौ तस्य किंचिद्वर्णीयामहे ॥ अत्र कार्यविनामित्रमिति वि
वक्षितं ॥ अत्र कार्यमित्रमिति नुप्रतीतिः ॥ यथा च ॥ चिरकात्वापरिप्राप्तिलोचना नंददायिनः ॥ कोताकोतस्य सहसा
विदधाति गलग्रहं ॥ अत्र कंदग्रहमिति वाच्यं ॥ तथा ॥ नमस्तु यदि नाम भूकरुणा संकोति शोतात्मनस्तेन व्याकुजता
धनुर्भगवतो देवोद्धानीपतेः ॥ तत्पुत्रस्तु मधोदाधतारकवरादिश्वस्य दतोत्सवः स्कंदः स्कंदरवाप्रियोहमय
वाशिष्ठः कथं विस्मृतः ॥ अत्र भवानीपतिशयो भगव्याः पत्यंतरे प्रतीतिं करोति ॥ यथा च ॥ गोरपियदाहनो प्रा
मयतां सोपि निरिसुता सिंहः ॥ स विधे निरहंकारः पायादः सो विकारमराः ॥ अत्र विकारमरा इति विरुद्धाधिवसु
त्पादयति ॥ श्रुतिरुदसमासगतं ॥ यथा ॥ सादूरे च सुधासांद्रतरे गितविलोचना ॥ वहिर्निर्हृदभाहे किंका वस्त्रसमु
पागतः ॥ एवमन्यदपि ज्ञेयं ॥ अत्रास्वच्युत संस्कारमसमर्थ निरर्थकं ॥ वाक्येपि दोषाः संत्येते पदस्यारोपिके च न ॥
केचन न पुनः सवेकिमरगोदाहरणानि ॥ श्रुतिरुद सो ध्येष्ट वेदांस्त्रिदशानयस्त्रिपितृनतासीत्समंस्तवंधुन
व्यजेष्टवधुर्गमरंस्तनीतौ समूहघातं यवंधीदरीश्व ॥ अप्रपुक्तं सदा तु देवो दुश्च्यवनो भावुका नो परं परा ॥ अत्रै उक्तं

राम
॥ २८ ॥

तायेऽश्वयुतदोषैरसंमतान्॥ अत्रदम्बवनरुद्रः॥ अनेउमूकोमूकवधिरः॥ निहतायं॥ सायकसहायवर्तेर्मिकरध्वज
नियमितसमाधिपतेः॥ अज्यस्त्रिभास्वरस्तेभातितरामचनिपस्तोकः॥ अत्रसायकादयःशब्दाः॥ एतदिभूचंद्रपर्व
याः शराद्यर्थतयाप्रसिद्धाः॥ अनुचिनायं॥ कुविदस्त्वंतावत्पटयसिगुराग्रामसहितोयशोगयं॥ तेनेदिशिदिशिचनज्जा
स्तवविभो॥ शस्त्रयोत्नागौरस्युद्विक्तसर्वंगसुभगातथापित्वकीर्तिर्भूमिर्निविगताद्यादनमिह॥ अत्रकुचिंदादि
शब्दोऽर्थितरंयुतिपादपन्नुपस्तोकम्मानस्यतिस्कारंयनकीत्यनुचितार्थः॥ अत्राचक्रं॥ प्राभ्रभादिस्सुधामापि विषमा
स्वःकरोत्ययं॥ निद्रासहस्रपरीनांपलायनपरायणं॥ अत्रप्राभ्रभादिस्सुधामविषयाश्वनिद्रापरीशब्दाः॥ प्रकृष्टजनदग
मनससाश्वसंकोचयत्राणमवाचकाः॥ विधास्तुतिं॥ भूपतेरुपसर्पेतीकंपनायामलोचना॥ तत्तत्प्रहराणोत्साहव
नीमोहनमादधौ॥ अत्रोपसर्पणप्रहरणमोहनशब्दाः॥ धीडादायित्वादस्त्रीणाः॥ तेन्येवंतिसमश्नन्तिपरोत्सर्गचिभुंजते॥ इतरा
र्थग्रहेष्वेवंकर्त्तव्यं॥ अत्रवांतेत्सर्गप्रवर्त्तनशब्दाः॥ जुगुप्सादायिनः॥ पितृवसतिमहंभुजामितांसहपरिवारज
नेनयत्रमेभवतिसपदिपावकान्वयेहृदयमशेषितशोकशब्दः॥ अत्रपितृगृहमित्यादौविचक्षितेश्मशानादिप्रतीता
वमंगधार्थत्वं॥ संदिग्धं॥ सुरास्त्रयोऽसकारः॥ प्राप्तवर्षासकंपनः॥ मार्गशाप्रवरोभास्वदूतीरेवविलोभ्यतां॥ अत्रसुरा
दिशब्दाः॥ किंदेवसेनाशरविभूत्यर्थः॥ किंमदिराद्यपरितिसंदेहः॥ अत्रतीतं॥ तस्याधिमात्रोपायस्यतीव्रसंवेगताजुषः
दृढभूमिः॥ प्रियप्राप्तौपलः॥ सफलितः॥ सत्वे॥ अत्राधिमात्रोपायादयःशब्दाः॥ योगशास्त्रमात्रप्रपुक्तत्वादप्रतीताः॥ ग्राम्य

॥ का० पु० ॥

॥ २८ ॥

तां वृक्षभृजगक्षोभं भवजल्यनिमानुषः ॥ करोति स्वादनं पानं सदेव नु यथा तथा ॥ अत्र भवदयः शय्याः ग्रा
म्याः ॥ नेपाथं ॥ वस्त्रवैउर्यचररौः क्षतसत्वरजः परं ॥ निःकंपारचिताने वृग्मं वोचयसांप्रते ॥ अत्रां वरत्नपा
देर्निहततमाप्रचलाभूः कृताने वृहं वोधयेविनेर्यताकिं ॥ धम्मिध्वस्य न कस्यप्रेत्यनिकामं कुरंगशा
धास्याः ॥ रजत्यपूर्ववं धव्युत्पतेमीनसंशोभां ॥ अत्र धम्मिध्वस्य शोभां प्रेत्यध्वस्य मानसं नरज्यतीति संबंधे
किं सत्वं ॥ न्यकारोत्पमेवमेयदरयस्तत्राप्यसौत्तापसः सोप्यत्रैव निहंतिराक्षसकृष्णं जीवत्यहोरात्राः ॥ धि ॥
विधिगाधजितं प्रवोचितवता किं कुंभकरो न वा स्वर्गग्रामदिक् विजुंठनश्च तोयोधुनैः किमेभिर्भुजेः ॥ अत्रायमे
व न्यकाररहितोच्यं ॥ उच्यते नत्वमात्रं ननु वाचं न चथात्वं विशेषितं ॥ अत्र शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यै
व दोषो न वाक्यार्थस्य ॥ यथा वा ॥ अपांगसंसर्गितरंगितं दृशोर्भुवोरलांतविलासिवेक्षितं ॥ विसारितो मां चितकंचु
कंतनोत्तनोतियोसौ सुभगेन रागतः ॥ प्रवोसाविनिपदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थतया विदक्षितमनुवाद्यमा
त्रप्रतीतिरुत् ॥ तथा हि ॥ प्रकांतप्रसिद्धानुभूता यस्ति ध्वोपादानं नापेक्षते ॥ क्रमेणोदाहरणानि ॥ कातव्यं
केवलानीतिः शौर्यं पदवेक्षितं ॥ अत्र सिद्धिसमेताभ्यामुमाभ्यामन्विषेव सः ॥ हृपंगतं संप्रतिशोचनीयतां समा
गमप्रार्थनपाकपाणिनः ॥ कलावसाकान्तिमती कलाचतस्तमस्य लोकस्य च वेप्रकोमुदी ॥ उक्तं विभयवपरिस्व
चितं शुकांतातेलोचने प्रतिदिशं विधुरेक्षिपंती ॥ कुरेण दासरातया सह सेवदग्धाभ्यां चिते न दहने न नवीति

॥ राम ॥

॥ २८ ॥

तासि॥ यच्च दस्तुत्तरवाक्या र्थगतत्वेनोपातः सामर्थ्यात्पूर्ववाक्यार्थगतस्यतच्च दस्तुत्पादानं नापेक्षते॥ यथा साधुचंद्रमस्य पुष्करे कृतं मीलितं यदभिरामताधिके उद्यताजयिनिकाभिनीमुत्थेत नसाहसमनुष्ठितं पुनः प्रागुपातस्तु यच्च दस्तुत्तरोपादानं विना साकांक्षः॥ यथा श्लोके आद्यपदयोर्व्यत्यासे द्वयोदाहरणानां तन्निराकांक्षत्वं प्रसिद्धं॥ अनुपादाने तु ह्यपिसामर्थ्यात्कविद्रुग्पते॥ यथा येनामके चिदिहनः प्रथयंत्य वशोजानंति किमपिता नृपतिर्नैष यत्नः॥ उत्पत्त्यते स्तिममके पिसमान धर्म कालो ह्वयं निरवधि र्षिषु वा चटस्थी॥ प्रत्रयः उत्पत्त्यते तंप्रतीति एवंच तत्शब्दानुपादनं त्रसांकांक्षत्वं न वा सावेति तत्शब्दार्थमाह असौ मरुच्छं विनवारुकेशरः प्रसन्नता राधियमंडलाग्रणीः॥ विपुक्तरामानुरहृष्टि दीक्षितो व संत का लो हनुमानिवागतः॥ प्रत्रनो हेतुत् शब्दार्थप्रतीतिः प्रतीतो वा करवाचक रावनदोः सहायो युधियो सौ विजयार्जनैः कमध्वः॥ यदि भूपतिना सतत्र कार्यो विनियुज्यते ततः कृतं कृतं स्यात्॥ अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं भवेत्॥ अपयो विकल्पमिदमर्थमंडलं पश्यतीति निखिलं भवद्दुः॥ त्वत्पक्षापरिपूरिते जगत्पत्त्यनित्यमुखितः कृतो भयं॥ इतीदं शब्दवददः॥ शब्दस्तच्च दार्पमभिधत्त इति रुच्यते॥ तर्हि त्रेव वाक्यांतर उपोदानमर्हति न तत्रेव॥ यच्च दस्तुहि निकटे स्थितः स्तच्च दः प्रसिद्धि परामृशांति॥ यत्तदूर्जिते मत्पुंगुं क्षात्रं ते जोस्य भूषयते॥ दीव्यताक्षे स्तदानेन नूनं तदपिहारितं॥ इत्यत्र तच्च दः॥ ननु कथं॥ कया गयानां त्वमिह महसाम्मीशिषे त्वंधिवेत्से पुराणां वस्त्री मयमपि दृशं चेहि देव प्रसीद॥ पद्यत्यामं प्रतिजहि जगन्नाथ नमस्तु तन्मे भद्रं भद्रं चितर भगवन् भूषते मंगलाय॥ प्रत्रयश्च दित्युक्ता तन्मे इत्युक्तं॥ उच्यते॥ यद्यदिति येन केन चिद्दूरेण स्थितं सर्वोत्तमं कंवत्त्वाक्षिप्तं॥ तथा भूतमेव तच्च दनेन परामृ

॥ का० प्र० ॥

॥ ३० ॥

श्यते। तथा ॥ किं भोतेन विवंचितः स भरतो येनैतदेवं कृतं भ्रात्रा स्त्री लघुतां गता किं मय वा मा मेव मे मध्यमं मिथ्येत
नममचिंतितं द्वितयमपीयं नु जो सो गुरु मा ता ता त क न त्र मि त्य नु चितं मन्ये विधात्रा कृतं ॥ प्रचार्य स्पेति ता त स्पेति
च वा च्यं न त्वनयोः ॥ समासे गुराणी भावः कार्यः ॥ एवं स मा सा त रे ख्य पु दा हा र्य ॥ श्रित क्ष मा र क्त भु वः ॥ शिवा चिं मि
त मूर्त यः ॥ विग्रहं क्ष प रो ना द्य शे र ते ते ग ता सु र वाः ॥ अत्र क्ष मा दि गुरा यु क्ताः सु र व मा स न ह ति वि व क्षि ते ह ता र ति
वि स द्वा प्र ती तिः ॥ प दे क दे शे य था सं भवं ॥ क्र मे रो दा हा र रां ॥ पु ल म ति च य च त्वा त्स्व प्र मा यो य म त्वा त्प रि रा ति
वि र स त्वा त्सं ग मे न प्रि या याः ॥ इ ति य दि श त कृ त्व त्न त्व मा लो च या म स्त द पि न ह रि रा ग तीं वि स्म र त्पं त रा मा ॥ अत्र
त्वा त्वा दि ति ॥ य था वा ॥ त द्वा सि क्षे कुरु दे व का र्य म ये यि म र्था ति र त्न भ्य ए व ॥ अ पे क्ष ते प्र त्य य मे ग ल ध्ये वी जां कुरः
पा गु द या दि वां भः ॥ अत्र क्षे क्षे इ ति कृ षं ॥ य श्चा स्त रो वि भ्र म मं उ ना नां संपा द पि त्री शि ख रो र्ध भ ति ॥ व त्ना ह क छे द
वि भ क्त्वा रा ग म का ल स ध्या मि व धा तु म त्तो ॥ अत्र म ता शब्दः क्षी वा र्थे न नि ह ता र्थः ॥ प्र दा वं ज न पुं ज नि स व पु षो
श्व स्या नि त्वा सित प्रो स र्प्य हि र हा न त्वे न त्वे न च त तः सं ता पि ता नां दृ शां संप्र त्यै व नि वे क्र म षु प य सा दे व त्प चे तो
भु वो भ क्षी ना मि व पा न क र्म कृ त ते का मं कुरं गे क्ष रा ग ॥ अत्र दृ शा मि ति ॥ व रु व च नं नि र र्थ कं ॥ कुरं गे क्ष रा ग या ए क
स्या ए वो पा दा नात् ॥ न च पु ल स व क्षि तैः प्रे मा दी द्वैः इ ति या दि व द्वा पा र भे दा द्दु ह त्वं ॥ आ पा रा रां ग म नु पा त त्वा त्
न च व्या पा रे व ह रेश द्यो व ति ॥ अत्रै क कृ त ते इ ति या त्म ने प द म प्य न र्थ कं ॥ प्र धा न क्रि या का ल स्य क र्त्तृ वं च धे कं
त्रि भि प्रा य क्रि या फ र्ना भा वात् ॥ चा पा चा र्य स्त्रि पु र वि ज यी का ति के यो वि जे यः श स्र व्य स्तः स द न मु दा धि र्भू रि य हं

५४

॥ राम ॥
॥ ३० ॥

तकारः॥ अस्त्येवैतत्किमुक्तवतारेणुकाकंठवाधां वद्धस्पृष्टवपरमुनालज्जते चंद्रहासः॥ अत्र विज्ञे
परित्यक्त्यप्रत्ययः॥ काप्रत्ययार्थेऽवाचकः॥ अतिपेक्षवमतिषरिमितवर्गीलघुतरमुदाहरतिशठः॥ परमा
र्थतः सहृदयचरुतिपुनः कालकूटघटितमिव॥ अत्र पेक्षलशब्दः यः पूयते सुरसरिमुखतीर्थसार्धस्नानेन शरा
स्वपरिशीलनकीलनेन॥ सो जन्ममानजनिस्त्वेज्जित ऊर्जितानां सो वैदृशोः पततिकस्यचिदेव पुंसः॥ अत्र पूष
शब्दः॥ विनयप्रणयैकक्रेतनं सततं यो भवदंगतादृशः॥ कथमयसतददीक्ष्य गंतदभिप्रेतपदं समागतः॥ अत्र
प्रेतशब्दः॥ कस्मिन्कर्मणि गतामर्थमस्य नोत्पत्तेरं॥ अयं साधु चरत्तस्मदंजलिर्वध्यतामिह॥ अत्र किंपूर्वसा
धुः॥ उत्साधुचरतीति संदेहः किमुच्यते स्य भूपात्मो विमात्रामहामरुतः॥ सुदुर्लभं वचो वारो स्तेजो यस्य
विभाव्यते॥ अत्र वचः शब्देन गीः॥ शब्दो लक्ष्यते॥ अत्र वचुन केवलं पूर्वपदं यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्त
नं न क्षमते॥ जलध्यादौ उत्तरपदमेव॥ वडवानलादौ तु पूर्वपदमेव॥ पद्यस्य समर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भे
दास्तथाप्यन्यैरलंकारकारैर्विभागेन दर्शिता इति भेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्या इति च विभज्योक्ताः प्रतिकूलवर्तामु
पहतलुमाक्सर्गः विसंधिहतरतं॥ न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकथं समाप्तपुनरातं॥ अर्द्धातिरैकवाचकमभव
न्मतयाः गमनभिहितवाच्यं॥ अपदस्य पदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहृतं॥ मग्नप्रक्रममन्यतपराधं च वा

॥ का० प्र० ॥

॥ ३१ ॥

कामेवतथा ॥ रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते ॥ तद्विपरीतत्वं प्रतिकूलत्वं यथा शृंगारे ॥ अकुंठो कंठया पूर्णमा कंठं क
लकंठमा ॥ कंचुकं व्याक्षरां कंठं कुरु कंठार्तिमुद्धरा ॥ रौद्रो देशः सो यमरातिशोरिणतजलेयस्मिन् हृदाः पूरिताः
क्षेत्रादेः वतथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ॥ तान्येवाहितशस्त्रधस्मरगुरूरायस्त्राणि भास्वन्ति मेयद्रामे
रास्तंतदेवकस्तंते दोराणात्मजः कोधनः ॥ प्रवहिविकटकरात्वं दीर्घसमासत्वं चोचितं ॥ यथा ॥ प्रागप्राप्तनिशुंभ
शोभवधनुर्देधाविधाविर्भवत् कोधप्रोमरितभीमभार्गवभुजस्तंभायविद्धः क्षणात् ॥ उज्ज्वलः परशुर्भवत्
शिथिलस्कलकंठपीठानिधियेनानेन जगत्सुखं उपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते यत्र न कोधस्तत्र चतुर्थपादाभि
धानेन तथैव शब्दप्रयोगे ॥ उपहतः उत्वं प्राप्तोऽसौ वा विसर्गो यत्र तत् ॥ धीरो विनीतो निः पुरोगवराकरो नृपो वसः
यस्य भत्या वलोत्सिक्ता भक्ताः दुःखिप्रभाविताः ॥ संधेवै रूपं विश्वेषोऽस्त्रीत्वं प्राव्यो यथा ॥ राजन विभोति भ
वतः वरितानि रूद्रोद्युतिर्दं धति यानिरसातवैतः ॥ धीरोर्वलेऽप्रति तत्ते उचितार्थं रत्नी श्वातन्वती विजयसंपदमे
षु भातः यथा वा ॥ तत्र उदित उदातहारिद्युतिस्त्वैतदपाचलादि वैदुः ॥ निजवंश उदानक्रांतकातिर्वतमुक्ता मणि
वचं कास्त्यनर्घ्यः ॥ संहितां न करोमीति स्वेष्टया स रुदविदोषः ॥ प्रगृह्यादिहेतुकत्वे त्वसक्त ॥ वेगादुडुयगगने च
लं त्यमरचेक्षितः ॥ अयमुत्तयते पत्नी ततो वै चरुचिंकुत ॥ अवहयोरस्त्रीत्वता उर्यसा चतवतर्वाली मूर्धनि चार्धवस्थि
तिः ॥ नात्र युज्यते गंतु शिरो नमयत नमना क ॥ बहंतं व क्षणानुसरतोऽप्यश्रुचं ॥ अप्राप्तगुरुभावात्तत्र ॥ रसानुगुणं ॥ ॥ राम ॥

५-४

॥ ३१ ॥

चरते॥ यत्र क्रमेण दाहरा॥ अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा॥ मधुरमय किं वृत्तस्यापि प्रसन्नरसं फलं
सकृदपि प्रनर्मध्यस्य॥ सन्नरसांतरविज्जनो वदतु॥ यदि हान्यत्त्वा दुःखा त्विषा दशन धृदात्॥ अत्र यदि हान्यत्त्वा
दुरत्यश्रयं॥ यथा च॥ जं परिहरि उन्नीर इमरा अंपिरा सुंदरतण गुरोरा॥ अहं वरजस्स दोषो पडि च फवे हि विपडि
वस्मो॥ अत्र द्वितीयं ती यगणे सकार मकारो॥ विकसित सहकार तारहारि परिमल पुंजित गुंजित द्विरेफः॥ नय क्रिसलय
चारु चामर श्रीहरति मुने रपिमान सं च संतः॥ अत्र हारि प्रमुदित सो रभेति पाठो पुनः॥ अत्रास्मा गुणारत्न रोहता भुवो
धन्या मृदये वसा संभारा॥ खलु ते न्यएव विधि नाये रे वस्त्रो युवा॥ श्रीमत्क्रान्ति जुषो द्विषां करत वा त्सीरां नितं वस्य
गत दृष्टे यत्र यतं निमूढ मनसा मस्त्राणि वस्त्राणि च॥ अत्र वस्त्राण्यपीति पाठे च धुरपि गुरुत्वं भजते॥ हा न्यहा उधहा
कवि वंदो विप्रसहं त्यसमाश्रय देव॥ मुग्ध विदग्ध सभांतर रत्न क्रान्तिगतः करवयं चत वैते॥ हा स्वरस्यं जक्रमेन घट
तं॥ नूनपदं यथा॥ तथा भूता दृष्टु न्यपसदसि पांचा तनयां वने व्याधेः साई सुचिरमुषितं वक्त्रं चरेः॥ विराट्स्या
धासे स्थित मनुचि तारं भनिभृतं गुरुः रेवदं विचने भपि भजति नाद्यापि कृतु॥ अत्रास्मा भिरिति खिन्न इत्यस्मात्पूर्व
मित्यमिति च॥ अधि कं यथा॥ स्फटिका कृति निर्मलः॥ प्रक्रमं प्रतिसंक्रान्ति निशात निशा स्वतत्त्वः॥ प्रविशुद्ध तमचि
तोक्ति युक्तः प्रतिमक्षास्तमयोदयः सकोपि॥ अत्रा कृति शब्दः यथा च॥ इदमनुचितं मक्रमश्च पुसां यदि हजरास्वपि मा
न्ययो विकारः॥ यदपि च न कृतं नितं विनीनां स्तनपतना च धिजीवितं रतं वा॥ अत्र कृतमिति कृतं प्रपुन प्रक्रम भंग

॥ कं० प्र० ॥

॥ ३२ ॥

माचरति ॥ तथा च ॥ यदपि चकुरंगलोचनानामिति पाठे निराकं दौवप्रतीतिः ॥ कथितं यथा ॥ अधिकृतत्वं तत्त्वो
कल्पितत्वापत्तीनापरिमित्यननिमील्यतां डिमागंडपात्नी ॥ सुबनुकथयकस्य व्यंजयत्यंजसे ॥ यस्मिन्नरपति ॥
लीलायौ वराभ्यामिषेकं ॥ अत्र लीलेति ॥ पतत्यकर्वयथा ॥ कः कः कुर्वन्नुर्धुराति यितधुरीधोरोधुरेत्सूकरः कः
कः कंकमलाकरं विक्रमलंकर्तुं करीनो बतः ॥ केकेका निवनान्पररापमहिषानोन्मूल्ययपुर्यतः ॥ सिंहीत्सेहविद्या
सबद्धवसतिः पंचाननो वर्तते ॥ समाप्तपुनरातं यथा ॥ केकारः स्मरकार्मुकस्य सुरतकीडापि कीनारवाभंकारोरति
रतिरमंजरीमधुहांती धाचक्रोरीध्वनिः ॥ तन्वाकं चुलिकापसारराभुजाक्षेपस्त्वलात्कंकराधाराः प्रमत्तनोतु
वोनववयोलास्यायवेरागुस्वनः ॥ द्वितीयाद्विगतैकवाचकशेषं प्रथमाद्वयथा ॥ मसुराचरणापातंगम्यतां भूः स
दर्भाविचरयसिचयांतं मूर्द्धिधर्मः कठोरः तदिति जनकपुत्रीलोचनैरश्रुपूतैः पथिपथिकवधूभिः शिक्षिता
वीक्षिता च ॥ अभवन्मत्तदृष्टोयोगः संबंधो यत्र ॥ तेषां तास्त्रिवशो भदानसरितः पीतः प्रतोपोष्णमिह्वीलापा
नभुवश्च चंदनतरुध्यासुयैः कल्पिताः ॥ येषां हंस्तयः स्तनामरपतिवोभाः क्षपाचारिणां कितस्तत्परि
तोषकारिविहितं किंचित्प्रदादोचितं ॥ अत्र गुणानां परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादित्युक्तं नयेन पक्षे धमि
देशानामर्थानां परस्परमसमन्वये वेरित्यत्र विशेष्यत्वापत्तीति रिति ॥ क्षपाचारिभिरिति पाठे युज्यते स
मन्वयः ॥ यथा वा ॥ त्वमेवं सौंदर्यसचरुचिंतायाः परिचितः कलानां सीमानं परमिह युवा मेव भजयः ॥

३४

राम
॥ ३२ ॥

अपि द्वंद्वं दिक्ष्वातदिति सुभगे संवदति वामतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥ अत्र पदित्यत्र तदिति
तदानीमित्यत्र यदेति वचनं नास्ति चेत्स्यादिति पुनः पाठः ॥ यथा च ॥ संग्रामांगरासंगते न भवता चापे समारोपि
ते देवा कर्त्तव्येन येन सहसा यद्यत्समासादितं ॥ कोदंडं न शिरः शरैरि शिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता चक्री ॥
तिरिक्तुं वाकीत्या च त्रयं ॥ अत्राकर्त्तानक्रिया कर्मत्वे कोदंडं शरानित्यादि ॥ वाक्यार्थस्य कर्मत्वे कोदंडः शरा इति प्रा
प्तं ॥ न च यच्चार्थस्तद्विशेषणं वा कोदंडादि ॥ न च केनेत्यादि प्रश्नः ॥ यथा च ॥ चापाचार्यस्त्रिपुरविजयीत्यादौ भा
गवत्स्वनिंदायां तात्पर्यं कृतवनेति परं शीसा प्रतीयते ॥ कृतवतरति तु पाठे मतयोगो भवति यथा च ॥ चत्वारो वयस्य
त्विजः स भगवान् कर्मेषु देवा हरिः संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतवृत्ता ॥ कोरव्याः पशवः प्रियापति
भवत्केशोपशान्तिः ॥ कुरुं राजन्यो परिमंत्रणा परसन्निस्फुरितं यशोदुंदुभिः ॥ अत्राध्वरशब्दः समासे गुणो भूत इति
नतदर्थः सर्वैः संयुज्यते तथा ॥ जंघाकोठोरुना लो नरवकिरणा लसत्केशरा लोकरा लः प्रत्यग्रा लतका भा प्रसर ॥
किशलयो मंजु मंजीरभ्याः ॥ भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुत्त्वच्छलाचरापवापी संभूतां भोजशोभां विदधद
भिनवोदंडपादो भवान्याः ॥ अत्र दंडपादगतानि जतनुः प्रतीयते ॥ भवानी संवंधिनी तु विवक्षिता ॥ अथ यथा ॥
तमनुक्तं यत्र ॥ अत्रा कृतस्य चरितानि शयैश्च दृष्टै रत्यदुनेर्मम हतस्य तथापि नास्या ॥ कोप्येव वीरशिरशुका ॥
रुतिरप्रमेयमाहात्म्यसारसमुद्रायमवः पदार्थः ॥ अत्रा पहतोस्मीति ॥ प्रपहतत्वं च विधिर्वीच्यः ॥ तथापीत्यस्य
द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः ॥ यथा च ॥ एवोहमद्वितनया मुरवपप्रजन्मा प्रासः सुरा सुरमनोरथ दूरवर्ती ॥ स्व
प्रेनिरुद्धघटनाधिगताभिस्तु वस्मी कुरुमसुरराजसुतां विधाय ॥ अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यप्यर्थः ॥

॥ का० प्र० ॥

॥ ३३ ॥

वाच्यः त्वयि निवृद्धरतेः प्रियवादिनः परायभंगपराश्रुतचेतसः ॥ कमपराधनवंममपश्यसित्यजसि
भामिनिदासजनंयतः ॥ अत्रापराधस्यैवमपीतिवाच्यं ॥ अस्यानस्यपदंयथा ॥ प्रियेरासंगृह्यविवि
पससन्निधावुपाहितांबक्षसिपीवरस्तने ॥ स्वजनकाचिद्विजहोजलाविनां वसंतिहिप्रेमिणगुरागानवस्तु
नि ॥ अत्रकाचिन्विजहावितिवाच्यं ॥ यथावा ॥ अग्नः केलिकचग्रहश्चयजराचंवेननिद्रांतरेमुद्रांकः शि
तिकेधरेंदुशकलेनांतः कपोलस्यैवं ॥ पार्वत्यानखलक्ष्मशंकितसरवीनर्मस्मितहीतवाप्रोमृष्टः ॥ क
रपक्षवेनकुटिलातामृष्टविः पानुवः ॥ अत्रनखलक्ष्मेत्यंतः पूर्वकुटिल ॥ तामेतिवाच्यं ॥ अस्यानस्यसमोस
यथा ॥ अद्यापिस्थानशेषदुर्गविषमेसीमंतिनीनांहृदिस्थातुंवांछतिमानएषाद्युगितिकोधादिवाहोहितः
उद्यद्दुरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौतत्क्षणात्फुल्लैरवकोशानिः सरदविश्वेरागीक्षपारांशशी ॥ अत्रकुटु
त्योक्तौ ॥ समासोनकृतः ॥ कवेरुक्तौतुक्तः ॥ संकीर्णंयत्रवाक्यांतरपदानिवाक्यांतरमनुप्रविशंतियथा ॥ कि
मिति नपश्यसिकोपंपादगतंबहुगुरांगृहारोमं ॥ ननुसंबहदयनायंकंठेमनसस्तमोरूपं ॥ अत्रपादगतंबहु
गुरांगृदयनायंमनसरस्तमीरूपंकोपमुंब ॥ एकवाक्यतायांतुक्किमितिभेदः ॥ गर्भितंयत्रवाक्यस्यमध्येवा
क्यांतरमनुप्रविशंति ॥ यथा ॥ परापकारनिरतैः दुर्जनैः सहसंगतिः यदामिभवतस्तत्त्वंनविधेयाकदाच
न ॥ अत्रतृतीयपदोवाक्यांतरेप्रविष्टः ॥ यथावा ॥ अग्नंरागाद्यजांस्यासुहृमिहपयैवासिपक्ष्यारिकंठेमात्रं ॥

राम
॥ ३३ ॥

गानामपीहोपरिमाचदृष्टापतंती॥तत्सकोपंनकिंचित्गणपतिविदितंतेस्तुतेनास्मिदत्ता॥भृत्येभ्यःश्रीनिवोगा
द्रुदितुमिवगतेध्वंयुधिंयस्यकीर्तिः॥अत्रचविदितंतेस्त्वितिगर्भितंरुतं॥एतत्कृतंप्रत्युतचदमीस्ततोपसरती
तिचिरुद्धमतिकृतं॥मंजीरादिषुरागतप्रायंपक्षिषुचक्रजितप्रभृति॥स्तनितमरिक्तादिसुरतेमेधादिषुगर्जित
प्रप्रमुत्वं॥इतिप्रसिद्धिमतिकृतं॥यथा॥महाप्रलयमारुतस्तुभितपुष्कराचर्तकप्रचंडवनगर्जितप्रतिरचानुकारी
मुहुःरवःश्रवणभैरवःस्थगितरोदसीकंदरःकुतोवसमरोदधेरवमभूतपूर्वःपुरः॥रवोमंडूकादिषुप्रसिद्धोनत
कचिशवरोसिंहनादे॥वग्नःप्रक्रमःप्रस्तावोयत्र॥यथा॥नाथेनिशायांनियतेनियोगादक्षंगतेहंतनिशापि
याता॥कुलांगनानांहिदुशानुरूपंनानःपरंभद्रतरंसमस्ति॥प्रभातरतिप्रकांतंगतानिशातीतितुयुक्तं॥ननुनैकंप
दंदिःप्रयोज्यंशयेरोत्यत्रकथितपदंदुष्टमितिचेहैयोक्तंतत्कथमेकस्यपदस्यद्विःप्रयोगःउच्यते॥उद्देश्यप्रतिनिर्दे
श्यत्यतिरिक्तोविषयः॥एकपदद्विःप्रयोगनिषेधस्य॥तद्वनितुविषयेप्रत्युततस्येवपदस्यसर्वनाम्नोचाप्रयो
गंविनादोषः॥तथाहि॥उदेनिसचितातामस्ताम्रएवास्तमेतिच॥सपतोचविपतोचमहतामेकरूपता॥अत्ररक्त
एवास्तमेतीतिपदाक्रियतेतदापदांतरप्रतिपादितःसपर्योयंनिरतयेवप्रतिभासमानः॥प्रतीतिंस्थगयति॥वशो
धिगंतुंसुखलिसयामनुष्यसंख्यामभिवर्तितुंवा॥निरुत्सुकानामभियोगभाजांसमुत्सुकैवाक्रमुपेतिसिद्धिः॥
अत्रप्रत्ययस्यसुखमीहितुंवेतिपुक्तं॥तेहिमात्रपमामंअपुनःप्रेत्यचशालिनेसिद्धिंवास्मैनिवेद्यार्थतद्विस्तरा
रवमुच्यते॥अत्रसर्वनाम्नः॥अनेनविस्तरादितिनुवाच्यं॥महीभृतःपुत्रवतोपिपिहृष्टस्मिन्नपत्येनजगामतुति

॥ का० प्र० ॥

॥ ३४ ॥

अनंतपुष्पस्य मधो हि चूतो द्विरेफमात्तासविशेषसंगा ॥ अत्र पर्यायस्य ॥ महीभृतो पत्यवतो पीतियुक्तं ॥ अत्र सत्यपि
पुत्रेकन्यारूपेण पत्युस्तत्तद्भूदिति केचित्समर्थयन्ति ॥ विषदोभिभवः ॥ त्वविक्लमं रहस्यं पदुपेतमापत्तिः ॥ ८२
धुतानियतानिरायते रगरीयान्नयदं नृपश्रियः ॥ अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च ॥ तदभिभवः कुरुते निरायतिं लघुतां भ
जते निरायतिं लघुतामात्रं न पदमिति युक्तं ॥ काचित्कीर्तिरजोभिर्दिवमनुविदधौ मंदवक्त्रेण दुर्लक्ष्मीरश्रीकाः काश्चि
दंतर्दिश इव दधिरेदीहसुद्रांतसत्त्वाः ॥ भ्रेमुर्धात्याश्चान्याः प्रतिपदमपराभूमिवत्कंपमानाः प्रस्थानेषा
र्ध्वानामशिवमिति पुरोभाविनार्यः शशंसुः ॥ अत्र च नत्पाकाश्चिक्तीरतिरजोभिर्दिवमनुविदधुर्मंदव
क्त्रेण शोभानिंश्रीकारतिकंपमाना इत्यत्र कंपमीयुरिति पठनीयं ॥ ग्राहतां महिधानीपानमलिवेत्तं प्रेम्णे मुहुस्ता
डितं घायावद्धकंदं वक्त्रं मृगकुलं रोमं यमभस्यतु ॥ विश्रब्धैः क्रियतां वराहतांतिभिर्मुस्ताक्षतिः पंचलोवि
श्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्वावं धमस्मद्भुतः ॥ अत्र कारकस्य ॥ विश्रद्धारचयेतु शूकरचरा इत्यदुष्टं ॥ अत्र
लिततपस्तेजोवीर्यप्रथिमियशोनिधावक्ति यमदाध्याते रोषान्मुनावभिधावति ॥ अभिनवधनुर्वि
द्यादर्पसमायचकर्मतोत्फुरति रभसात्पातिः पादोपसंग्रहाय च ॥ अत्र क्रमस्य ॥ पादोपसंग्रहाय च ॥
ति ॥ हि पूर्ववाच्यं ॥ एवमन्यत्राप्युपसर्गव्यं ॥ अविद्यमानः क्षमो यत्र ॥ द्वयंगतं संप्रतिशोचनीयतां समागमप्रा
प्यनयकयास्विनः ॥ सत्त्वाचसाक्रान्तिमतीकलावतत्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकोमुदी ॥ अत्र त्वं शब्दादनेतरं ॥

राम
॥ ३४ ॥

कारोयुक्तः॥यथावा॥शक्तिर्निस्त्रिंशजेयंतवभुजयुगलेनायदोषाकरश्रीवक्त्रं पार्श्वे तवैवा प्रतिपत्तिमहा॥
कुरुनीत्स्वयं पथिः॥अज्ञेयं सर्वगतं विवस्वति च पुनः किं मया यद्दुपाते प्रोच्ये चेत्थं प्रकोपाच्छाशिकरसिन्न
यायस्य कीर्त्या प्रपातं॥अत्र ह्येत्थं प्राच्ये वेति न्यायं॥तथा लग्नं रागाद्यन्तां गेत्पादौ इति श्रीनियोगादिति वाच्यं
अमनः प्रकृतविरुद्धः परार्थे यत्र॥रामममयशरेण ताडिता दुःस्सहे न हृदये निशाचरी॥गंधवदुधिरचं
दनोत्तिगा जीवितेश गसतीं जगाम सा॥अत्र प्रकृतेरसे विरुद्धस्य श्रृंगारस्य व्यंजकोपरोर्धः॥अप्यदोषाना
ह॥अप्यर्थे पुष्टः कष्टो व्याहत पुनस्तक्त दुःकमगाम्याः॥संदिग्धो निहेतुः प्रसिद्धविद्या विरुद्धश्च॥अनवीकृतः
स नियमानियमविशेषा विशेषपरिचिताः॥साकं लोपदमुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः॥विध्यनु
धादायुक्तस्त्वक्त पुनः स्वीकृतोऽस्तीवः॥दुष्ट इति संवध्यते॥क्रमेणोदाहरणं॥अतिविततगगनसरणिप्रसर
णपरिमुक्त विश्रमानंदः॥मरुदुधुसितसारभक्रमलाकरहासस्तद्विः जपेति॥अज्ञातिविततत्वादयो नुपादा
नेपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न वाच्यं तत्त्वपुष्टाः॥नत्वसंगताः पुनस्तक्तावा॥सदामध्ये यासाममृतनिबन्धदसरसोसर
स्वत्पुद्गाभावहतिवहुमार्गपरिमलं प्रसादं ता एता ध्वनपरिचिताः केन महतां महाकाव्ययोमिस्फुरितमधुरायां
तुल्येषः॥अत्र यासो कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकजिमागी भारती चमत्कारं वहतिताः गं
भीरकव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्नाः॥भवंतु॥यासामादित्यप्रभारणामध्ये विषयगावहति॥ता
मेधरिपरिचिताः कथं प्रसन्नाः भवन्तीति संक्षेपार्थः॥जगति जपिनस्ते ते भवानवेन्दुकनादयः॥प्रकृतिमधु

॥ का० प्र० ॥

वि१

॥ ३५ ॥ राः ॥ संत्येवाभ्ये मनोमदयंति ये ॥ मनुयदियं पातालोचनचंद्रिका नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥ अ
त्रैंदुकलादयो यं प्रतिपश्य प्रायाः ॥ स एव चंद्रिकात्वमुक्तं यथैवमारोपयतीति व्याहृतत्वं ॥ कृतमनुमतमित्यादि
अर्जुनार्जुनेति भवद्विरिति चोक्ते सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थं पुनरुक्तः ॥ यथावा ॥ अस्त्रज्वाला
चत्नीटप्रतिवक्त्रजलधरंतरौ वीपमारोसे नानाये स्थिते स्मिन्ममपितरि गुरौ सर्वधन्वी श्वराणां ॥ कर्त्ता च
संभ्रमे रात्रिजलपसमं मुंचहर्दिकशं क्पाताते चापद्वितीये वहति रराधुराको भवस्यावकाशः ॥ अत्र चतुर्थ
पादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ॥ भूपावरत्ननिर्द्धेयप्रदानप्रथितोत्सवः ॥ विश्वारागवतुरंगं मे मातंगं वामदातृसं ॥
अत्र मातंगस्य एष द्विर्द्धेयौ न्याय्यः स्वपितृयावदतिकटे जनः स्वपि मितावदहं किमप्येति ते ॥ तदपि सांप्र
तमाहरत्नं क्वचित् चरितं मूर्तमुच्यते च यत्कंचितं ॥ एषो विदग्धः ॥ मात्सर्यमुत्सार्येत्यादि ॥ अत्र प्रकरणाद्यभा
वे संदेहः ॥ शांतशृंगार्यन्तराभिधाने तु निश्चयः ॥ गृहीतं येनासीः परिभावभयान्नो जितसपिप्रभावाद्य ॥
स्याभूयन्तस्वतुतवककश्चिन्नविषयः ॥ परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतरां कान्तरुभयादिमोक्षे शस्त्राभ्यामहमपि
यतः स्वस्ति भवते ॥ अत्र द्वितीयशस्त्रमोचमेहेतुर्नोपातः ॥ इदं ते केनोक्तं कथय क्रमव्यातं कथयने यदेतस्मिन् रहे
मः करकमिति धत्सेत्युच्यते ॥ इदं ते साध्या क्रमरापरमाख्यं स्मृतिभवा तव प्रीत्या चक्रं करकमधं मूलो विनि
हिहितं ॥ अत्र कामस्य चक्रं चोक्तं प्रसिद्धं ॥ उपपरिसरंगोदावर्याः परित्यजता ध्वगाः सरणि पमरो मार्गस्ताव
अवद्विरिहेत्यतः ॥ इह हि विहितो रक्तशोकाः कपाविहता शपाचरणाचरणनलिनन्यासोदंचनवांकुरुकंचुकः पा

३५

राम
॥ ३५ ॥

दाद्यातेनाशोकस्पृष्टोद्गमः कविषु प्रसिद्धः ॥ ननवां कुरः ॥ सुसितवसनालंकारायां कदाचन
कौमुदीमहसिसुदृशस्त्वेरया त्यागतोस्तमभूद्विधुः तदनुभवतः कीर्तिः केनाप्यगीयतवेनसापि ॥
यागृहमगाभुक्ताशंका केनासि शुभप्रदः ॥ अत्रामूर्तोपि कीर्तिर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशरूपाक्रयिते ॥
तिलोके कविरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दुर्लभं ॥ सदास्नानात्पानिशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ॥ नानाविधा
निशास्त्रारिणा व्याचष्टे च शृणोति च ॥ ग्रहोपरागं विनारात्रोत्थानं धर्मशास्त्रेणाविरुद्धं ॥ अनन्यसदृश
यस्य वलं वाहोः समीक्षते ॥ यादुराया नुसुतिस्तस्य सत्पुंसा निः प्रयोजनाः ॥ एतदर्थं शास्त्रेणा विधा
यदूरे के पुरमनंगा गदमंगना ॥ भवारं क्रांते नरुतां कर ॥ जोह्वरेवमाविको ॥ के पुरपदेन रवक्षतं न वि
हितं ॥ अष्टांगयोगपरिशीलनकृत्स्नेन दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ॥ आसादयन् नभिमतां मधु
ना विवेकरव्यातिं समाधिधनमौलिमरिा विमुक्तः ॥ विवेकरव्यातिः संप्रज्ञातः पञ्चादसंप्रज्ञातस्ततो मुक्ति
र्नमुविवेकरव्यातो ॥ एवं विधांतरैरपि मुदा हाव्यं ॥ प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि
धिद्विषतांततः किं ॥ संतर्पिताः प्रणयिनो विभवेस्ततः किं कृत्यं स्थितं तनुभृतांतनुभिस्ततः किं ॥ अत्र त
तः किमिति न नवीरुतं ॥ तनुयथा ॥ यदि दहत्यनलो वकिमदुतं यदि च गौरवमद्रिषु किंततः ॥ एवरा मंभुस
देवमहोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ यत्रानुस्मिताक्षमेव निखिलं निर्मातामेतद्विधेनुत्कर्षप्रति

॥ का० प्र० ॥

॥ ३६ ॥

वोगिकृत्यनमपिन्य फारकोविः परा ॥ याताः प्राणाभ्यन्तमनोरथगतीरुह्यंध्ययत्संपदस्तस्याभासरागीकृता ॥
स्मसुमरोरश्मत्वमेवोचितं ॥ अत्र ध्यायामात्रमरागीकृताश्मसुमरोस्तस्याश्मतेवोचितेति सनियमत्वं वा ॥
च्यं ॥ वक्रं भोजं सरस्वधिवसतिसदाशोरा एवाधरत्ने वाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृति कररा पटुर्दक्षिणा
स्तेसमुद्रः ॥ वाहिन्याः वाश्वमेताः क्षरामपिभवतो नैवमुंचेत्यप्यभीक्ष्णं स्वघेतर्मीनसेस्मिन् कथमवनि
पतेते नृपानाभिलाषः ॥ अत्र शोरा एवेति नियमो न वाच्यः ॥ श्यामां श्यामस्मिमानमानपतभोः सादुर्मखी
रुर्ध्वकैः मंत्रं तं त्रमथ प्रपुज्य हरतः श्वोतोत्पलानां श्रियं ॥ चंद्रं चूर्णयित क्षराणां च कराराशः कृत्वा शिलाप
हक्रे येन दृष्टुमहं क्षमेदि शदिशसु द क्रमुद्रां कृताः ॥ अत्र ज्योत्स्नाभिति श्यामविशेषो वाच्यः ॥ कक्षो
न चोद्धित दृष्ट्यत्यरुष प्रहारैरत्नान्यमूनिमकरालयमावमंस्थाः ॥ किं कौस्तुभेन विहितो भवतो ॥

121

4

उ. ४

अत्र

राम
॥ ३६ ॥